

frigya (phrygia)

bölgesinde

bizans dönemi

kaya mimarisi

B.Yelda Olcay Uçkan ed.

Fotoğraf : B. Yelda Olcay UÇKAN, Yalçın MERGEN, Mete MİMiROĞLU
Grafik Tasarım : Ali AKDAMAR
Uygulama : Sevil ARSLAN
Baskı : ALP Ofset Matbaacılık Ltd. Şti. - www.alpofset.com.tr

Bu Kitap Eskişehir Tepebaşı Belediyesi Kültür Yayınıdır.

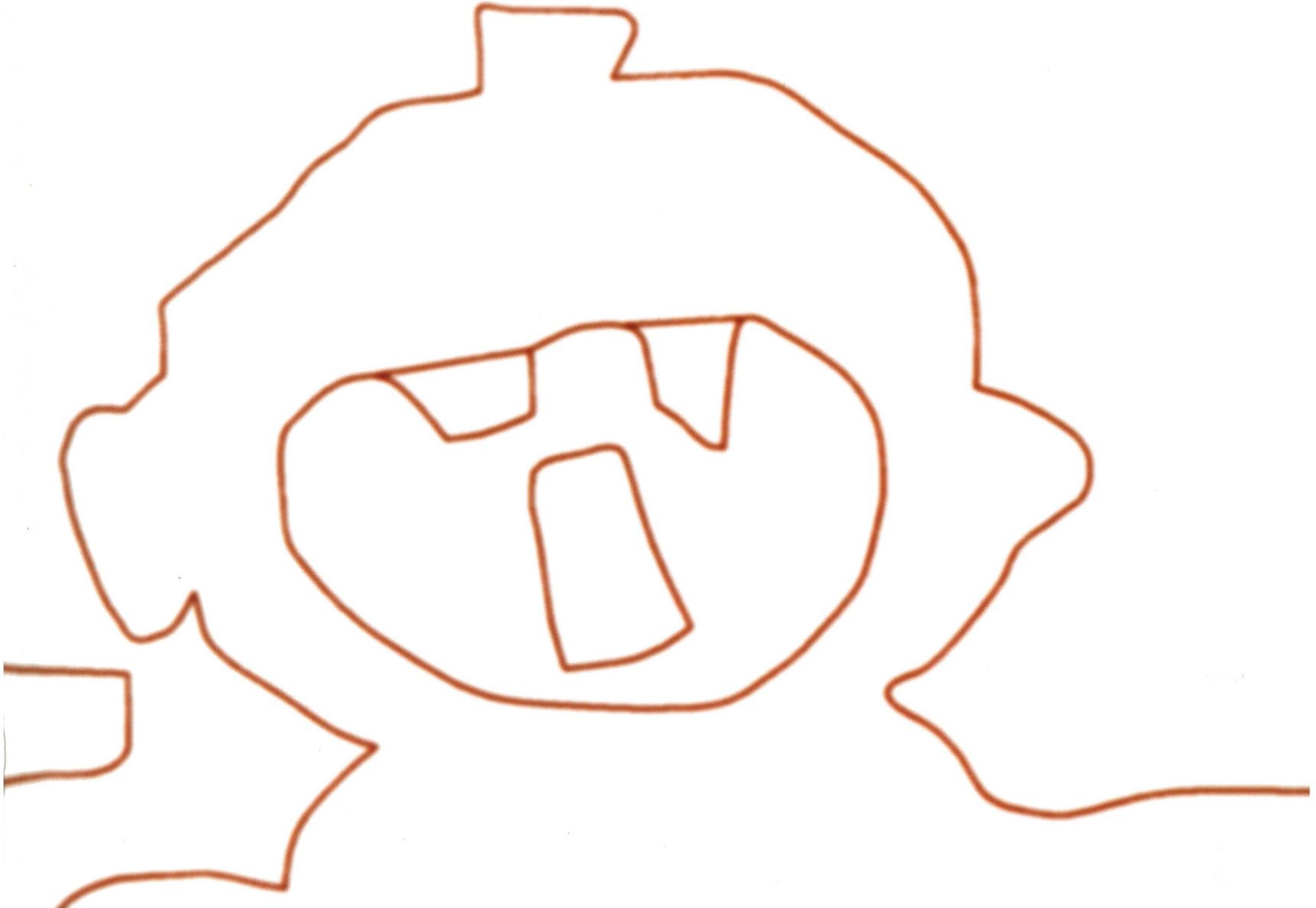
PAÜ Fen Edebiyat Fakültesi
SANAT TARİHİ BÖLÜM KİTAPLIĞI

Genel Sıra No:..... Konu No:.....

FRIGYA (PHRYGIA) BÖLGESİ
BİZANS DÖNEMİ KAYA MİMARİSİ

PAÜ Fen Edebiyat Fakültesi
SANAT TARİHİ BÖLÜM KİTAPLIĞI

Genel Sıra No:..... Konu No:.....

SUNUŞ	<i>Ahmet Ataç</i>	4
ÖNSÖZ	FRİGYA KÜLTÜR HAVZASI Prof. Dr. <i>M.Sözen</i>	6
GİRİŞ	<i>B.Y.Olcay Uçkan</i>	9
I. FRİGYA (PHRYGIA) BÖLGESİ BİZANS DÖNEMİ TARİHİ COĞRAFYASI	<i>M. Öztaşkın</i>	17
II. BÖLGEDEKİ KÜLTÜRLER VE BİZANS DÖNEMİNDE MONTANİZM	<i>Y.Mergen</i>	26
III. FRİGYA BÖLGESİ KAYA KİLİSELERİ	<i>G.K. Öztaşkın - S.Evcim</i>	37
III.1. AFYONKARAHİSAR		
III.1.1. Bayat		
Merkez, Eyerli Alt Kilise		40
Merkez, Eyerli Üst Kilise		42
Merkez, Oruç İni Kilisesi		44
İnpazarcık Yayla, İnpazarcık Şapeli		46
İnpazarcık Yayla, Hamam İni Şapeli		48
İnpazarcık Yayla, Alaca İn Kilisesi		50
III.1.2. Bolvadin		
Kemer kaya, Yedi Kapılar Kaya Kompleksi		52
III.1.3. İhsaniye		
Ayazın A Kilisesi		54
Ayazın C Kilisesi		56
Ayazın F Kilisesi		58
Ayazın, Ballık Mevkii Şapeli		60
Ayazın, I No.lu Şapel		62
Ayazın, II No.lu Şapel		64
Ayazın, III No.lu Şapel		66
Ayazın, Tuzambarı (Yarık Kaya) Şapel I		68
Ayazın, Tuzambarı (Yarık Kaya) Şapel II		70
Ayazın, Tuzambarı (Yarık Kaya) Şapel III		72
Ayazın, Mustafa Gümüşkanat Evi Kilisesi		74
Ayazın, Veli Sarıosman Evi Kilisesi		76
Döğer, Kızkapanı I Nolu Şapel		78
III.1.4. İncehisar		
Alanyurt, Kıyır, Böcünü, Karanlık İn Kilisesi		80
Alanyurt, Selimiye, Başören İleri		82
Alanyurt, Selimiye, Selimiye Kayalıkları I		84
Alanyurt, Selimiye, Selimiye Kayalıkları II		86
Alanyurt, Selimiye, Selimiye Kayalıkları III		88
Alanyurt, Selimiye, İbrahim İleri		90
Alanyurt, Selimiye, Olukpınar I Nolu Kilise		92
Alanyurt, Selimiye, Olukpınar II Nolu Kilise		94
Seydiler, Kırkinler Kaya Kompleksi		96

Seydiler, Karakaya Köyü, Ağınönü Kilisesi	100
Seydiler, Leylek Kayalığı Kaya Kompleksi	102
III.2. ESKİŞEHİR	
III.2.1. Merkez	
Eymir Çiftlik Kilise ve Parekklesionu	104
Yazılıkaya, İnli Yayla Kaya Yerleşimi	106
Yazılıkaya, Midas Kenti Kilisesi	112
III.2.2. Kırka	
Kümbet, Berberini Kilisesi	114
III.2.3. Seyitgazi	
Akhisar, Ayterek Kilisesi	116
III.3. KÜTAHYA	
III.3.1. Merkez	
İnli Köyü Alt ve Üst Kiliseler	118
Sökmen Vadisi, Şapel	120
III.3.2. Ovacık	
İnlice Köyü, Deliktaş Kilisesi	122
İnlice Köyü, Aşağı Kilise	124
İnlice Köyü, Çifte (Üst) Kilise	126
IV. FRİGYA (PHRYGIA) BÖLGESİ KAYA KİLİSELERİNİN ANADOLU'DAKİ YERİ <i>İ.M.Mimiroğlu</i>	130
V. DEĞERLENDİRME <i>B.Y.Olcay Uçkan</i>	142
V.1. Mimari Değerlendirme	143
V.2. Resim Programı	149
V.3. Süsleme	158
VI. FRİGYA (PHRYGIA) BÖLGESİ'NİN KORUNMASINA YÖNELİK ÖNERİLER <i>E.Uçkan</i>	171
KAYNAKÇA	178
SÖZLÜK	187

SUNUŞ

Ahmet ATAÇ
Tepebaşı Belediye Başkanı

Son yıllarda gerçekleştirilen alan çalışmalarıyla ortaya konan Frigya'nın kültürel mirası, bu bölgeye olan ilginin gittikçe artmasına neden olmaktadır. Frigya (Phrygia) Bölgesi, Anadolu'nun kültürel birikimi içinde önemli yer tutar. Geçmişten günümüze uzanan bu birikim, çağlar boyu kesintisiz devam eden farklı uygarlıklarla izlenebilmektedir. Bölgenin kendine özgü coğrafik yapısı bu sürekliliği sağlayan önemli bir unsur olarak karşımıza çıkar. Binlerce yıllık tuf oluşumu, doğa şartlarıyla farklı biçimlerde kaya blokları oluşturmuştur. Bölgenin bitki örtüsüyle birleşen bu kaya oluşumlarının yarattığı coğrafi doku, Frigya'yı Anadolu'daki diğer benzerlerinden ayırır. Kaya blokları içine farklı amaç ve işlevde mekanların oyulması geleneği, Frigya Döneminden başlayarak Roma ve Bizans dönemlerinde de sürdürülmüştür. Asırlar boyunca kesintisiz yerleşim görmesi, Anadolu'nun önemli ulaşım ve ticaret yollarını da barındırması Frigya'nın stratejik konumuna vurgu yapan unsurlardır.

Prof. Dr. B. Yelda Olcay Uçkan tarafından, Frigya'nın kültürel mirasını ortaya çıkarmaya yönelik olarak hazırlanan bu çalışma, bölgenin Bizans dönemi kaya mimarisini tanıtmayı ve değerlendirmeyi hedefleyen ve 2004-2006 yılları arasında Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya illerinde yürütülen Yüzey Araştırmasının bir sonucudur.

Büyük Önder Mustafa Kemal Atatürk'ün ilkeleri doğrultusunda bilim ve sanata, çağdaş çizgide gereken her türlü katkıyı sağlayan Tepebaşı Belediyesi, geçmişte sahip olduğumuz kültürel mirasımıza sahip çıkan, bilimsel çalışmalara destek verdiğini bu eserle bir kez daha göstermektedir.

Emeği geçen herkese teşekkür ediyorum.

FRİGYA KÜLTÜR HAVZASI

Prof. Dr. Metin SÖZEN
ÇEKÜL Vakfı Başkanı

Yarım yüzyıl içinde Türkiye dünyadaki gelişmelere de koşut olarak, olumlu-olumsuz değişikliklere **“tanık”** oldu. Nüfusun hızla artması, bunun yarattığı büyük göç dalgaları, uygarlıklar tarihinin büyük birikimini varlığında taşıyan Anadolu için, çok yönlü etkileri de birlikte getirdi.

20. yüzyılın başında yeni bir ulus yaratmak için yola çıkanlar, Cumhuriyeti sağlam temeller üzerine kurduklarını, hangi özel coğrafyada yaşadıklarının bilinciyle, gündemlerinin önceliğine **“kültürü”** alarak, kısa sürede yeni bir kimlik yarattılar. Ayrıca Anadolu’ya bütüncül bakarak, toprağın altında ve üstündeki uygarlık ürünlerini, dünya uygarlığına armağan etmeye yöneldiler. Bunun kaçınılmaz sonucu olarak, bu yeni anlayışın egemen olması için de farklı kurumlar oluşturdular. Kurdukları üniversitelerle de bunu kanıtladılar. Anadolu’nun **“derinlikli tarihinin”** her evresini, coğrafyasında yaratılan her ürünü, insanlık tarihinin bir birikimi olarak gördüler.

Böyle bir **“geniş ve kavrayıcı”** anlayışın egemen olmasıyla Anadolu kültür coğrafyası, yerli-yabancı uzmanlıkların, bilim insanlarının yoğun araştırmalarına tanık oldu. Özgün araştırmalarla zenginleşen bilim ve kültür ortamı oluşmaya, bunu eğitime yansıttığı oranda da, dünyaya bakış açıları farklı kuşaklar yetişmeye başladı. Ülkemizin **“saygınlığı”** arttı. Tarihin karanlık noktaları aydınlığa kavuşmaya başladı.

Bu büyük atılım dalgasının heyecanı zayıflamaya başladığı yıllarda, Anadolu Üniversitesi’nin kurulması yeni bir örnek yarattı. İlk yıllarından başlayarak, toplumsal yapımıza katkı sağlayarak, **“doğal-tarihsel-kültürel varlıklara”** daha geniş bir bakış açısı getirerek, üniversiteler arasında farklı bir yaklaşımı egemen kılmaya çalışması, ülkemiz için önemli bir adım oldu. Bu yaklaşımın ivmesi bugün de artarak sürmektedir.

Tarihin her döneminin zenginliklerini, ayrıca doğa-insan ilişkisine özel bir anlam yükleyen Frigler’i de içeren böyle bir coğrafyada kurulan üniversiteler, daha kuruldukları ilk yıllarda geçmişin özgün değerlerini öncelikli gündemine alarak tüm dönemleri kapsayan yeni araştırmalara olanak tanımıştır. Bu konuda yapılan araştırmalar, üretilen filmler, bunların eğitime yansımaları, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki heyecanın **“tekrar yaratılmasına”** neden olmuştur.

Bu sürecin bir bölümüne tanık olan, destek veren, sonuçlarını gören kimlik olarak, Prof. Dr.B.Yelda Olcay ve arkadaşlarının bu tür kalıcı araştırmalarını aynı anlamda değerlendiriyorum. Yıllar önce **“Frigler’in Dünyası’ndan Odunpazarı’na”** başlığı altında sürdürülen çalışmalarımız, zaman zaman Kütahya-Afyon-Uşak çizgisinde gelişme göstermiş, olay **“Frig Havzası”** boyutuna taşınmak istenmiş, bu konuda ilginin artmasına karşın düşlenen bütünlük sağlanamamıştı. Ancak bu konuda birbirini izleyen yayınlar, yine de gündemin sıcak tutulmasını sağlamıştır.

Değişik kesimlerin bu konulara olumlu yaklaşımı nedeniyle ivme kazanan alan araştırmaları, farklı üniversitelerden ve kurumlardan katılanların varlığıyla, özlediğimiz **“birliktelik”** yeniden sağlanma noktasına gelmiş bulunmaktadır. Üniversitelerin temel işlevlerinden biri olan ayrıntılı araştırma ortamının yaratılması gerçeği, bu ve benzeri yayınlarla niteliği artarak gelişecektir. Zaten üniversitelerin kurulma nedeni de biraz bu noktada düğümlenmektedir.

Frigler’in doğayla içiçe yarattığı uygarlık ürünleri bugün de önemini korumakta, yeni araştırmaları beklemektedir. Yerli-yabancı uzmanların ulaştıkları sonuçları çok aşan birikimleri varlığında saklayan bu özgün coğrafyaya her yeni yaklaşım, bir boşluğu **“aydınlığa”** çıkaracak niteliktedir. Bu nedenle, Prof. Dr. B. Yelda Olcay Uçkan ve arkadaşlarının yeni buluntularla çalışmalarına süreklilik kazandırma- ları, Anadolu bütününde olduğu kadar bu özel coğrafya için de önemli bir kazanımdır.

Üstelik, Frigler’in kültür havzasında yeni üniversitelerin oluşması, dayanışma ortamlarının gelişme- si, salt araştırma evresinde kalınamayacağına da işarettir. Bu ister istemez, **“korunması-yaşatılması”**, farklı nitelikte kültür turizmüne katkı sağlanması hedefini de birlikte getirecektir... Konuya çok yönlü bakmaya gündem oluşturacaktır...

Bu çabalara son yıllarda yerel yönetimlerin de olanakları oranında katkı sağlamaya çalışması, sahiplilik duygusunu geliştirmesi, özlenen ortamın oluşmasında önemli bir adımdır. Yillardır özledi- ğimiz **“kamu-yerel-sivil-özel”** birlikteliğinin yaşama geçmeye başladığının da işarettir. Tepebaşı Belediyesi’nin ve Başkanı Ahmet Ataç’ın böyle anlamlı bir yayına verdikleri katkıyı, dayanışmanın somut bir yansıması olarak nitelendirmek gerekir.

Cumhuriyeti kuranların kurdukları **“düşün”** bu ve benzeri başlıklar altında, ilgili kurumların öncülü- ğünde gerçekleşmesi dileğiyle, emeği geçen herkesi kutluyorum.

GİRİŞ

B. Yelda OLCAY UÇKAN

Anadolu'nun zengin tarihi coğrafyasında önemli yeri olan Frigya (Phrygia) Bölgesi, son yıllarda artan bir ilgiyle izlenmektedir. Yakın zamana kadar kültürel birikimi açısından fazla tanınmayan bölgeye ilginin artmasında kuşkusuz alan çalışmalarıyla ortaya çıkan kültürel mirasın etkisi büyüktür. Bölgenin ilgi çeken en önemli unsurlarından biri, çağlar boyu kesintisiz devam eden farklı uygarlıklara kendi doğal ortamında ev sahipliği yapmasıdır. Bu birikim, bölgenin coğrafi konumuyla da bağlantılıdır. Frigya Bölgesinin Anadolu'daki konumuyla önemli bir ulaşım ve ticaret noktası olduğu tarihi bilgilerle belgelenmektedir.

Günümüzde halen varlığını sürdüren kaya mimarisi, jeolojik formasyon içindeki tüf oluşumlarında izlenebilir. Tarih öncesi çağlara uzanan ve kalınlığı yer yer ikiyüz metreyi bulan tüf oluşumu, yapısı gereği rüzgar ve sel sularının etkisiyle farklı kaya şekilleriyle ortaya çıkar (Yüksel 2002: 17-24). Oluşan bu kaya kütleleri içine farklı işlevde mekânların oyulması Frig döneminde başlar. Bölgede Friglerden kalma anıtlar, bu birikimin en çarpıcı örnekleridir. Friglerle başlayan bu gelenek, Roma ve Bizans dönemlerinde de kesintisiz sürdürülmüştür. Bu yapıyla, Frigya'nın Anadolu'da Kappadokya Bölgesinden sonra kaya oluşumları ve mimarisi bakımından en zengin bölge olduğunu söylemek yanlış olmasa gerekir.

Frigya olarak tanımlanan bölge, günümüzde Eskişehir (Dorylaion), Kütahya (Kotyaion), Afyonkarahisar (Akroinos), Uşak (Timenu Therai) ve Denizli-Ladik (Laodekia) illeri arasında kalan alandan oluşur. Roma döneminde kuzey Frigya, Phrygia Epiktetos olarak adlandırılmıştır. Phrygia Epiktetos, Eskişehir (Dorylaion), Kütahya (Kotyaion) ve Karahöyük (Midaion) olmak üzere üç ana yerleşimden oluşuyordu. Aynı dönemde Afyon (Akroinos), bölgenin metropolisi olarak karşımıza çıkar. Frigya'nın batısında yer alan Uşak (Timenu Therai) ise gerek dinsel gerekse ticari açıdan önemli bir merkezdir. Bölgenin önemli kentlerinden olan, Denizli-Ladik (Laodekia) ve Honaz (Khonai) ise güneyde yer almaktaydı. Tarihte önemli yolların kesiştiği bölgenin 16.yüzyıldan itibaren Avrupa'lı seyyahlar tarafından ziyaret edildiği görülür. Bunlardan ilki 1597'de İstanbul'dan Halep'e yolculuk eden John Sanderson'dur (The Travels of Sanderson 1961); 1800'de beş İngiliz'den oluşan askeri misyon İstanbul'dan Mısır'a yolculuk yapmak üzere Anadolu'dan geçmiş; içlerinden W.M.Leake, 1824'de notlarını yayınlamıştır (Leake 1824). W.M.Leake, vadiyi izlerken oda mezarları, oyulmuş kayaları anlatır. Daha sonra onbir yıl içinde ikisi Fransız biri İngiliz olmak üzere üç araştırma yapılmıştır. 1826'da oğlu Leon ile birlikte Alexandre de Laborde (Laborde 1837), 1834'de C.Texier (Texier, 1839) ve 1837'de J.R.Steuart (Steuart 1842), gezilerine Hüsrev Paşa Hanı'ndan başlamışlar ve Yazılıkaya bölgesini tanıtmışlardır. 1858'de Barth ve Mordtmann, Seyitgazi'den bir rehberle Doğanlı Kalé'yi görmüşler, kayalara oyulmuş odaları, duvarları kemerlerle süslenmiş şapeli gezmişlerdir (Barth, 1860). 1861'de G.Perrot, Frigya kaya kalesinin planı ve iki görüntüsünü yayınlamıştır (Perrot 1867). İlk kez 1881'de olmak üzere 1884-1887 ve son olarak da 1907'de bölgeyi araştıran W.M.Ramsay, Köhnüş vadisi ve Ayazın kaya yerleşiminden söz eder (Ramsay 1895).

1

2

3

4

5

6

7

1. Afyonkarahisar/Döğer, Emre Gölü
2. Afyonkarahisar/Döğer, Emre Gölü
3. Afyonkarahisar Seydiler
4. Eskişehir, Sivrihisar, Aydınlar Köyü
5. Afyonkarahisar/Ayazini, Tuzambar
6. Frigya'da yaşam
7. Afyonkarahisar/Döğer, Memeç Kayalığı

Frigya bölgesine ait ilk bilimsel çalışmalar ise 19.yüzyılın ilk yarısında başlamıştır. Bunlarda ilki 1836-37 yıllarında E.Chaput tarafından gerçekleştirilmiştir (Chaput 1941). Bu çalışma bölgeye ilişkin yapılan ve günümüze ulaşan fotoğraflarıyla ilk belgeleme çalışması olması nedeniyle önemlidir. 1930'lu yıllarda MAMA (Monumenta Asiae Minors Antiqua)'nın çeşitli bölümlerinde Epigrafik malzemeler yayınlanmış Eskişehir-Seyitgazi arasındaki bölge ile Ayazın, Yapıldak gibi önemli Bizans yerleşimleri tanıtılmıştır (Cox-Cameron 1937). A.Gabriel tarafından 1937 yılında Midas Yazılıkaya'da başlatılan kazılar (Gabriel 1952) sırasında ekipte yer alan E.M.Haspels, daha sonra birkaç kez daha bölgeye gelmiş ve bölgedeki kaya anıtları ve kiliseler ile ilgili kapsamlı ilk yayını yapmıştır (Haspels 1971). E.M.Haspels'in kitabı, Frigya'daki kaya kiliselerine ilişkin yapılan en önemli çalışma olarak değerlendirilebilir. Bölgeyle ilgili önemli bir diğer çalışma 1990 yılında Avusturya Bilimler Akademisi'nin süreli yayınlarından Frigya bölgesinin Bizans dönemi için yapılan en detaylı tarihi-coğrafya çalışması olarak gerçekleştirilmiştir (Belke-Merisch 1990). Bölgede yapılan Bizans dönemine ait son çalışma Prof.Dr.Ebru Parman'ın kitabıdır (Parman 2002). Frigya bölgesinin Bizans dönemine ilişkin yapılan ilk Türkçe yayın olan kitapta, mimari-plastik eserlerin yanısıra bölge, Bizans dönemi tarihi-coğrafyası ve kültürleri ile de ele alınmıştır. Yakın zamanda yapılan, bölgenin zengin eserlerinin tanıtıldığı bir diğer yayın ise Kütahya Hava Er Eğitim Tugayı'nda 2004 yılında ziyarete açılan Tugay Anadolu Kültür-Sanat ve Arkeoloji Müzesi Kataloğudur. Eser, müze eserlerinin tanıtımının yanısıra bölgenin Bizans dönemi tarihine ilişkin bilgi içermesi nedeniyle önemlidir (Dönmez 2007).

Son yıllarda sayıları hızla artan kazı ve yüzey araştırmaları Frigya bölgesi ile ilgili yapılan araştırmalara eklenmesi gereken önemli veriler sunar. Bu araştırmaların tümü, bölgenin tarih öncesi çağlardan itibaren yerleşime sahip olduğunu gösterir. Bölge, M.S.4.-13.yüzyıllar Bizans egemenliği altındadır. Bu dönemde bölge, Anatolikon ve Opsikon olmak üzere iki Thema'ya bölünmüştür. Bizans imparatorluğunun Anadolu'da yeniden yapılanması sırasında ortaya çıkan Thema'lar, Roma vilayetlerinin yerine düzenlenmiştir. Birer strategos tarafından yönetilen themalar hem yerel yönetim hem de askeri organizasyonlar olarak yapılandırılmışlardır. Bu yönetim biçiminin, Bizans döneminde tarihsel olayların gelişiminde de belirleyici rol oynadıkları izlenebilir.

Frigya bölgesinin gerek askeri gerek ticari yönden stratejik önemi, Bizans imparatorluğu döneminde sahip olduğu yol ağı ile belgelenir. Bölgenin, verimli ve zengin yerleşimlere sahip Ege bölgesine geçiş sağlayan yollara sahip olması nedeniyle sık sık Türklerin akınına uğradığı izlenir. Türklerin, Frigya Bölgesinin yol ağına sahip olmak istemesi, bu akınların en önemli gerekçesidir. Orta Çağ'da Batı Anadolu'nun savunması için stratejik önemi olan Frigya'nın, Bizanslılarla Türkler arasında sürekli mücadeleye sahne olmasının temel nedeni de budur.

Buna bağlı olarak, gerek Bizans dönemi kaynakları gerekse kısmen günümüze ulaşan eserlerden Frigya'nın önemli bir dini merkez olduğu anlaşılmaktadır. Bizans döneminde hakim olan Ortodoks

8

9

10

11

12

- 8. Eskişehir, Sivrihisar, Aydınlar Köyü
- 9. Eskişehir, İnli Yayla
- 10. Eskişehir/Kırka, Zahran Deresi
- 11. Eskişehir, Yazlıkaya, Pişmiş Kale
- 12. Afyonkarahisar/Selimiye, İbrahim

mezhebine karşı fikirlerle ortaya çıkan Montanizm inancının bölgede etkin oluşu ve bu inancın temelinde Frig döneminde etkin olan Ana Tanrıça Kybele Kültü ile benzerliği dikkat çekicidir. Bölgenin kendi içinde, geçmiş geleneklerine sahip çıkarak yeni gelen inanç sistemlerini eskiyle buluşturan yorumlar üretmiş olması ile de Anadolu'da farklı bir yeri vardır.

M.S.7.yüzyıl'da İslamiyet'in Arap yarımadasında güç kazanarak yayılma çabaları Anadolu'ya akınlar başlatmalarına neden olmuştur. Anadolu'ya yapılan Arap akınları sırasında Bizans imparatorluğu ile Araplar arasındaki ilk şiddetli çatışmalar Frigya bölgesinde meydana gelmiştir. Bu çatışmaların etkisiyle bölgede yer alan önemli yerleşimlerin ekonomik ve askeri yönden zayıfladıkları izlenir. M.S.837 yılında Anatolikon thema'sının en önemli kalesi olan Amorium'un halife Mu'tasım tarafından kuşatılması, Bizans imparatorluğu'nun ciddi bir yara almasına neden olmuştur. Suriye'ye uzanan yol üzerinde her zaman stratejik bir öneme sahip olan kent Bizans ve Araplar arasında birçok kez el değiştirir (Ostrogorsky 1981: 195). İmparator Theophilos (829-842) zamanında, Amorium ticaret ve savunma merkezi olarak tekrar önem kazanmış ve kapsamlı onarımlar geçirmiştir.

M.S.11.yüzyıl'da Haçlı seferlerinin başlamasıyla Frigya bölgesinin stratejik olarak tekrar önemli konuma geldiği izlenir. Bu yüzyıl, aynı zamanda Bizans İmparatorluğunun kültürel, siyasi ve askeri yönlerden yeniden yapılanmasını içeren Komnenos hanedanlığı dönemidir. Haçlı seferlerinin başlamasıyla kesintiye uğrayan bu süreçte, özellikle Doğu'ya uzanan yol üzerinde yer alan Frigya bölgesinin yeniden stratejik önem kazanması rastlantı değildir (Vryonis 1971: 180-85). M.S.11.yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'ya Türkler'in gelişiyle birlikte ise Bizans tarihinde yeni bir dönem başlar.

Bölgenin Bizans dönemi arkeolojisine ilişkin verilerin azlığı dikkat çekicidir. Günümüzde bir çok köy ve kasabada, özellikle mimari plastik buluntularla Bizans dönemi eserleri izlenmesine rağmen, Bizans yerleşimlerinin saptanmaması ilginçtir. Bu durum yerleşimlerin zaman içinde yağmalandığını göstermektedir. Bölge kentlerini tahrip eden bu yağma, olasılıkla Arap akınları sırasında oldukça etkili yaşanmıştır. M.S.7-9.yüzyıllar arasında bölgede sürekli etkin olan Arap akınlarının insanları koruma amaçlı olarak kaya yerleşimlerine sığınmaya yönlendirdiği düşünülebilir. Bölgede, bu gelenek Frigler'e kadar indirilebilir. Günümüze gelen izler, kaya mimarisinin kesintiye uğramadan devam ettiğini gösterir. Buna bağlı olarak Bizans dönemi öncesinde Frigler tarafından yapılan kaya yerleşimlerinin Romalılar ve sonrasında Bizanslılar tarafından da kullanıldığı; yanısıra bunlara yenilerinin eklendiği söylenebilir.

Dışa karşı korunaklı olan kayaların içine oydukları mekânları gerek gündelik yaşam gerekse dini ibadetlerini gerçekleştirebildikleri yerler olarak tasarladıkları muhtemeldir. Büyük olasılıkla mevcut mekânlar, Bizanslılar tarafından hıristiyan inancına uygun ibadet mekânlarına dönüştürülmüş ve Bi-

13

14

15

16

17

18

19

20

13. Afyonkarahisar/Bayat, Eyerli Dağından krater gölü
14. Eskişehir/Kırka, Zahran Deresi
15. Afyonkarahisar, Kirkinlerden genel görünüş
16. Afyonkarahisar/Bayat, İnpazarlık Yayla Yolu
17. Frigya'da yaşam
18. Afyonkarahisar/Bayat, Eyerli Dağından krater gölüne bakış
19. Eskişehir, Zahran Deresi
20. Frigya'da yaşam

zans mimarisinin plan tiplerini içeren yeni örnekler eklenmiştir. Günümüzde kısmen yıkılmış olan Frig dönemi Küçük Kapıkaya anıtı içindeki ana tanrıça Kybele figürünün kaldırılarak niş etrafına haç motiflerinin kazınmış olması ikici kullanıma iyi bir örnek oluşturur(Haspels 1971: 254).

Bölgenin Bizans dönemi kaya mimarisini tanıtmayı, sorunlarını ortaya koymayı ve değerlendirmeyi içeren bu çalışma, 2004-2006 yılları arasında Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya illerinde yürütülen Yüzev Araştırmasının sonucudur. "Frigya Bölgesi Kaya Kiliseleri" konulu yüzev araştırması, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ve Anadolu Üniversitesi Araştırma Fonu'nun desteği ile gerçekleştirilmiştir. Gerek Yüzev Araştırması gerekse bu kitabın yazılmasına katkı koyan araştırma ekibimiz, Anadolu Üniversitesi'nden Dr.Erkan Uçkan, Arş.Gör.Muradiye Bursalı Öztaşkın, Doktora Öğrencileri Gökçen Öztaşkın, Seçkin Evcim, İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi'den Öğr.Gör.Yalçın Mergen, Konya Selçuk Üniversitesi'nden Araş.Gör.İ.Mete Mimiroğlu'dan oluşmaktadır. Özverili katkıları nedeniyle Araştırma ekibindeki tüm meslektaşlarıma, çalışma iznini veren T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, alanda bizlerle ekip üyesi ruhuyla çalışan Bakanlık Temsilcisi arkeolog Doğan Demirci'ye, Maddi destek sağlayan Anadolu Üniversitesi Araştırma Fonu'na, lojistik yardımları için Eskişehir Valiliğine ve araştırma yaptığımız dönemde Afyonkarahisar Valisi olan Sayın Muzaffer Dileke; Bilgi birikimi ve dinamik yapısıyla Sanat Tarihi araştırmalarını yapan bizlere farklı açıyla bakmayı öğreten ÇEKÜL Vakfı Başkanı değerli hocam Prof. Dr.Metin Sözen'e; kitabın tasarımını özveriyle gerçekleştiren Ali Akdamar'a teşekkür ederim.

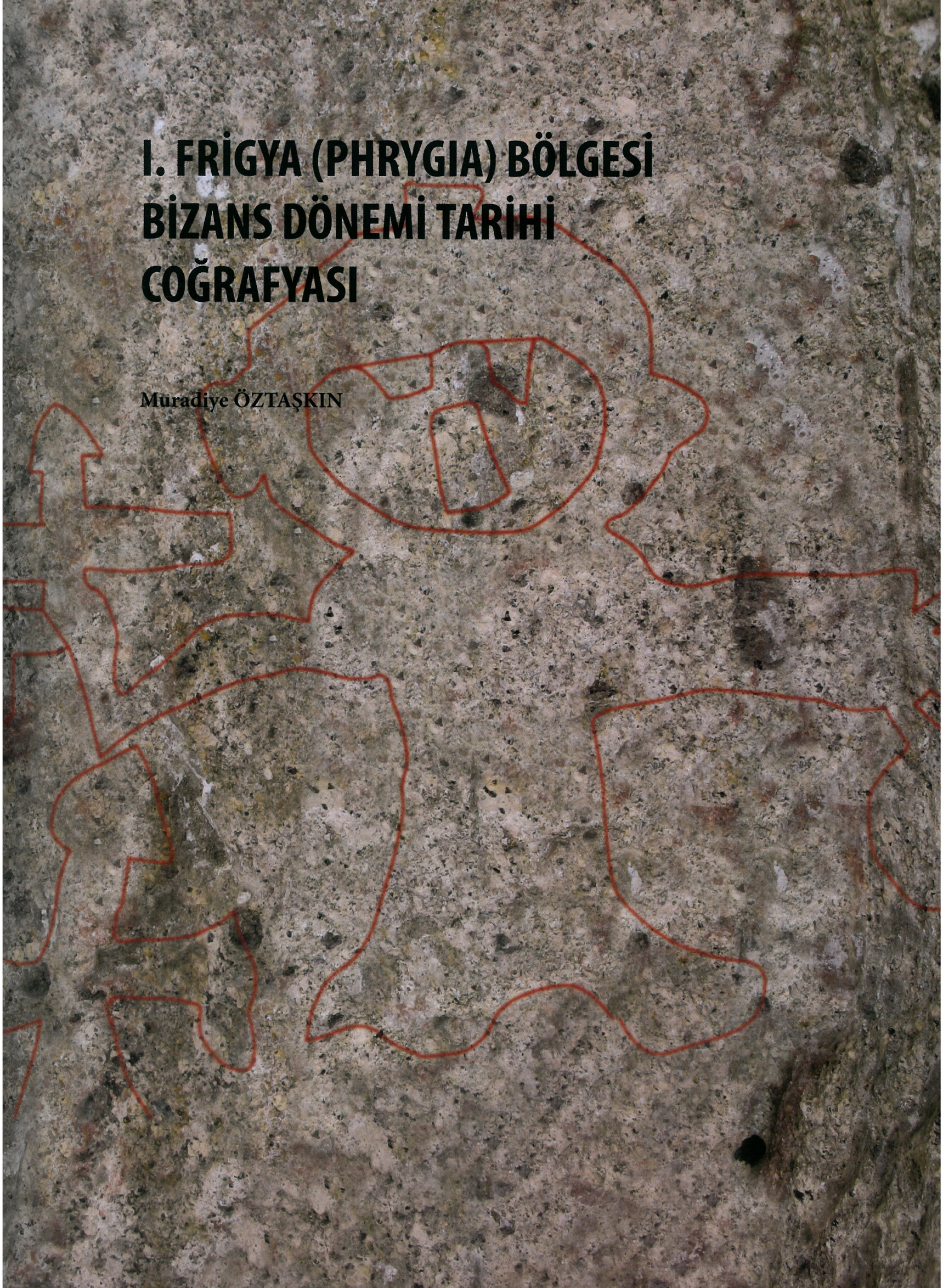
Kitabın basımı için her türlü desteği ve kolaylığı sağlayan Kültür, Sanat ve Bilime duyarlı, Tepebaşı Belediye Başkanımız Sayın Ahmet Ataç'a teşekkürü borç bilirim.

Çalışmamın her aşamasında maddi ve manevi desteğini esirgemeyen, sürekli yanımda hissettiğim sevgili eşim Erkan Uçkan'a; en başından itibaren beni destekleyen, varlıklarıyla çalışma enerjimi yükselten sevgili annem Lütfiye Olcay ve babam A.Edip Olcay'a minnettarım.

Bu çalışma, diğer pek çok benzerinde olduğu gibi, Frigya'nın keşfedilmeyi bekleyen örneklerini içermektedir. Geri kalanları, içinde araştırma tutkusunu taşıyan sevgili öğrencilerime bırakıyorum. Çağdaş ülkemizin aydınlık gençlerine güveniyorum....

I. FRİGYA (PHRYGIA) BÖLGESİ BİZANS DÖNEMİ TARİHİ COĞRAFYASI

Muradiye ÖZTAŞKIN

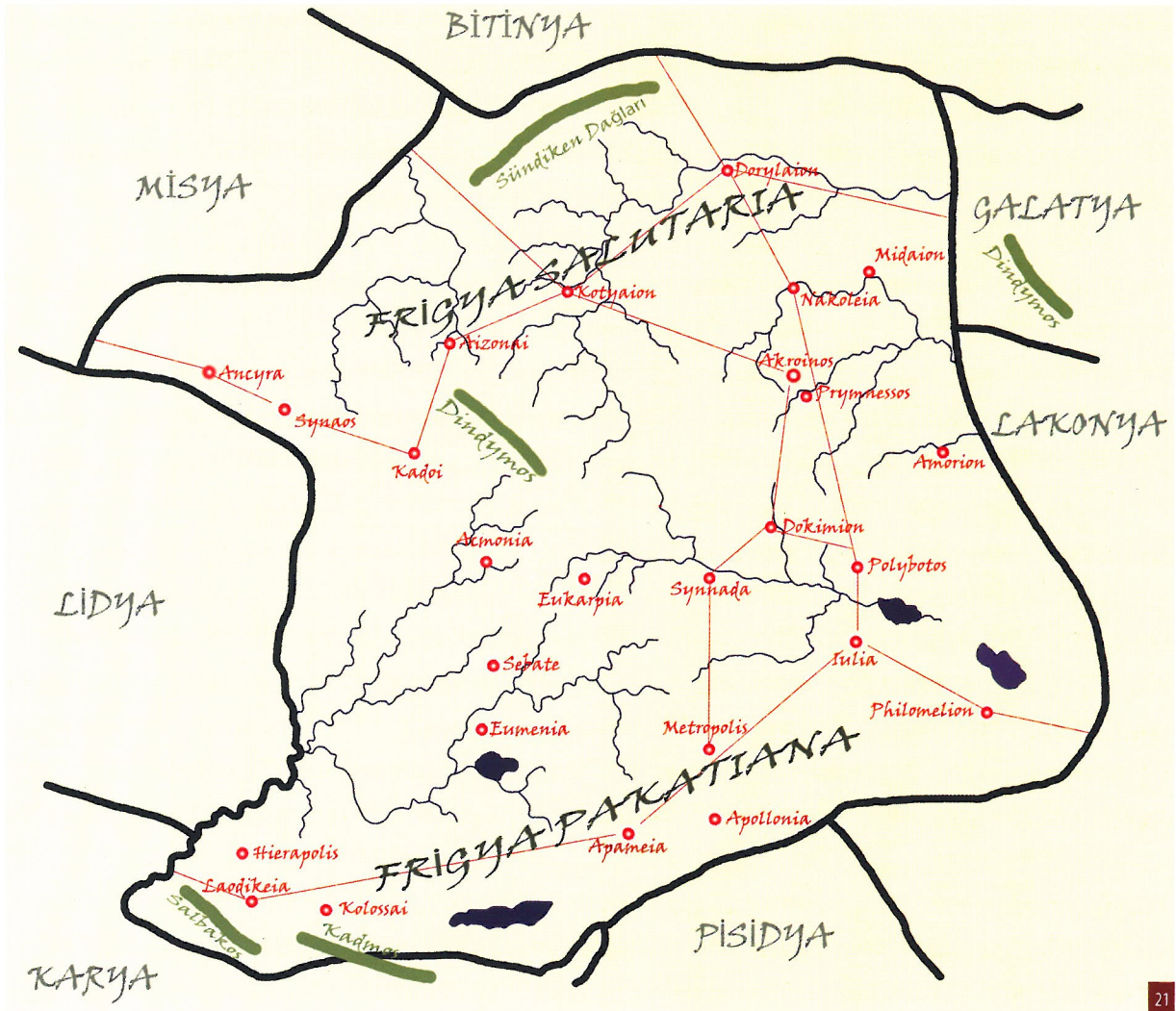

Frigya Bölgesi, Orta Anadolu'da yer alan ve sınırları hemen hemen bugünkü Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar, Uşak ve Denizli illerine denk düşen Antik bölgedir. Frigya'nın sınırlarını doğuda Galatya, güneydoğuda Lakonya ve Pisidya, batıda Misya, Lidya ve Karya, kuzeyde Bithinya oluşturur. Bölge, adını Trakya üzerinden boğazlar yoluyla batıdan Anadolu'ya göç eden Thrak boylarından biri olan Frig halkından almıştır (Sevin 2001: 193) Roma dönemi ve öncesinde Anadolu kavramı henüz ortaya çıkmamış, tüm Anadolu; Frigya, Lidya, Karya, Misya, Likya, Kilikya, Bitinya ve Kapadokya gibi isimlerle anılan farklı bölgeler biçiminde örgütlenmiştir. Anadolu ismi ise Bizans döneminde Grekçe 'Anatoli' (Güneşin doğduğu yer) kelimesinden gelişip kullanılmaya başlanmıştır (Tolan 2006: 33).

Frigya Bölgesi, dağlarla çevrilidir ancak yüzey şekilleri bakımından Anadolu'daki diğer bölgelere göre daha düzlüktür. Denizden ortalama yüksekliği 1000 m. civarındadır. Frigya'yı güneybatıdan Akdağ (Salbakos) (2308 m.) ve Honaz Dağı (Kadmos) (2571 m.), kuzeyden Sündiken Dağları (1770 m.), batıdan Murat Dağı (Dindymos) (2312 m.) çevreler. Bölgede dikkat çeken tek yükselti, Ballıhisar (Pessinus) çevresinde yer alan, Frigler tarafından da kutsal sayılmış olan Günyüzü'dür. (Dindymos) (1820 m.). Frigya ve Lidya arasındaki sınırsa Banaz Çayı (Sindros) olduğu kabul edilir. Bölgenin güneybatı sınırını ise Frigya Paroreios olarak da adlandırılan ve fiziki coğrafya olarak da bölge içinde ayrı bir bölüm oluşturan vadi çizer. Güneybatıda Göller Yöresi'nin kuzey kesiminde, Karamıkkaracaören (Holmoi) ile Ilgın (Tyraion) arasında kalan vadi, Batı Toroslar'ın bir uzantısı olan Sultan Dağları ve kuzeyindeki Emir Dağı arasında yer almaktadır (Sevin 2001: 198-200).

Bölgenin tarihsel süreç içerisinde çeşitli bölümlere ayrıldığı bilinir. Strabon, Antik Anadolu coğrafyasını ele aldığı eserinde Frigya'nın Büyük ve Küçük Frigya olarak iki bölüme ayrıldığını söyler (Strabon, 2000: 81). Antik çağda bölge, Büyük Frigya (Frigya Megale) ve Küçük Frigya (Frigya Mikra) olarak ikiye ayrılmıştır. Büyük Frigya; doğuda Kızılırmak (Halys), batıda Lidya Bölgesi, güneyde Lakonya, kuzeyde Köroğlu Dağları arasında kalır. Küçük Frigya (Dağlık Frigya) ise bugünkü Eskişehir, Afyonkarahisar ve Kütahya illerini kapsayan bölgedir. Bölgenin sınırlarının fazla değiştirilmeden idari amaçlarla farklı adlarla anıldığı görülür. Bu ayrım da bölge, Frigya Prima (Megale Frigya) ve Frigya Secunda (Mikra Frigya) olarak ikiye ayrılmıştır. Geç Roma döneminde de Frigya, aynı fiziki ayrımla Frigya Pakatiana (Megale Frigya) ve Frigya Salutaria (Mikra Frigya) olarak anılmaya başlanmıştır (Parman 2002: 49).

M.Ö. 2. binde bölgede Hitit egemenliğinin varlığı bilinir. M.Ö. 10 yüzyılda ise Frigya Bölgesi'ne ulaşan Frig boyları, bu tarihten önce Marmara Denizi (Propontis) ve sonrasında da Sakarya Irmağı (Sangarios) kıyılarını iskân etmişlerdir. Orta Anadolu'ya kesin olarak yerleştikten sonra M.Ö. 9. yüzyılda burada Gordion'u güçlü bir kale durumuna getiren bu halklar, M.Ö. 8. yüzyılda güçlü bir devlet kurmuşlardır. Bu devletin ilk kralı, devlete adını veren Gordios'tur. Gordios'tan sonra yerine oğlu Kral Midas geçmiştir. Midas'ın hâkimiyeti döneminde ülke sınırları batıda Ege Denizi'ne kadar genişlemiştir. Midas, kişiliği ve kurduğu diplomatik ilişkileri ile de devletin gücünü sürekli pekiştirmiş; ancak bu güçlü devlet, M.Ö. 7. yüzyılın başında göçebe Kimmer boylarının saldırılarıyla yıkılmıştır. Yine de Frig Uygarlığı, tarih sahnesinden silinmemiş; kısa bir zaman sonra Gordion, aynı geleneklerle sadece başkent olma özelliğini kaybetmiş olarak yeniden kurulmuştur. Hayatta kalabilen krallık ailesine mensup kişiler ise Yukarı Sa-

21. Frigya haritası

karya Vadisi, Kızılırmak'ın doğusundaki Hattuşas (Boğazköy) ve Pazarlı gibi merkezlere çekilerek M.Ö. 547 yılına kadar bağımsız olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir (Sevin 2001: 194–195).

M.Ö. 547-546'da Lidya Krallığı'nın yıkılışından sonra Frigya, Akhamenid İmparatorluğu'nun satraplık sistemi içine alındı. Böylece Kapadokya, Paflagonya ve Hellespontos ile birlikte 'Büyük Frigya Satraplığı'na dâhil edilmiş oldu. M.Ö. 333 yılında ise bölge, ünlü Makedon İmparatoru Büyük İskender'in hâkimiyeti altına alındı fakat İskender'in ölümünden sonra generalleri arasında çıkan hâkimiyet mücadelelerinde bir çekişme konusu haline gelen bölge, M.Ö. 301 yılında Ipsos Savaşı ile Lysimakhos'un; M.Ö. 281'deki Kurupedion Savaşı ile onu izleyen yıllarda da Seleukoslar'ın eline geçti (Sevin 2001: 195).

Bir Kelt boyu olan ve Balkanlar üzerinden Anadolu'ya geçen Galatlar, M.Ö. 277'de bölgeyi istila etti. Böylece Anadolu'nun Yukarı Sakarya ve Orta Kızılırmak bölümleri Galatya adıyla anılmaya başlandı. M.Ö. 228'de Bergama Kralı II. Attalos, bölgenin batısının denetimini kendi eline geçirdi. Bu dönemde Frigya Epiktetos olarak anılan bölgenin kuzeyinde Nakolea (Seyitgazi), Kotyaion (Kütahya) ve Dorylaion (Şarhöyük) öne çıkan merkezlerdir (Parman 2002: 15). Daha sonra M.Ö. 190 yılında Manisa (Magnesia) yakınlarında Roma İmparatorluğu ve Seleukos Krallığı arasında yapılan savaşta galip gelen Roma

tarafından bölge Bergama Krallığı'na verildi. Bergama Kralı III. Attalos'un ölümünden (M.Ö. 133) sonra bölge, Pontos Kralı V. Mithridates ve Bitinya Kralı II. Nikomedes arasında paylaşıldı. Bu durum fazla uzun sürmedi. M.Ö. 116'da Frigya, Roma'nın Asya eyaleti sınırları içerisine alındı. Daha sonraları VI. Mithridates tarafından ele geçirildiyse de bölge bu tarihten kısa bir süre sonra yine Roma hâkimiyetine geçti (Sevin 2001: 195).

Roma dönemi, Frigya Bölgesi için tam bir barış ve refah dönemidir. Pax Romana adı verilen bu süreçte Frigya Bölgesi'nde kentler gelişmiştir. Anadolu kentlerinin Bizans dönemi öncesinde geçirdiği evrimde, en önemli dönüşüm Roma döneminde 'polis'lerin kuruluşu olmuştur. Bir kent yâda köy olan yerleşimler, çevredeki diğer yerleşimlerin de kontrolünü ele geçirerek kaynaklarını kullanmaya başlamış ve güçlenmiştir. Roma İmparatorluk çağında, M.S. 200'lere kadar Roma, tek büyük güç olmayı başarmıştır. İmparatorluk bu sistemin sürekliliğini sağlamak için hâkimiyeti altındaki toprakları eyaletlere bölmüş ve bu eyaletlerden gelen vergiler ile gücünü korumuştur.

Eumenia (Işıklı), Prymnessos (Süglün) ve olasılıkla da Akmonia (Ahat) yerleşimleri, bu dönemde Roma İmparatorluğu'nun Asya ordularını barındırması bakımından da önemlidir. Kaynaklara göre Eumenia çevresindeki vadi (Yukarı Menderes Ovası), zaman zaman Kapadokya Bölgesi ile yer değiştirilse de, Roma yaya birliklerinin barınması için de uygun bir alandır (Ramsay 1929: 155, 159-160). 6. yüzyılda Bizans döneminde ise Kotyaion'un (Kütahya) önemli bir askeri birlik tarafından korunduğu bilinir (Drew-Bear 2007: 373).

Frigya Bölgesi, konumu itibariyle her zaman Anadolu'nun kavşak noktası olmuştur. Strabon'a göre Antik çağda Anadolu'da kullanılan en önemli yol güzergâhı, doğu-batı ticaret yoludur. Bu yol Ephesus'tan (Efes) başlayıp Fırat'a kadar uzanan yoldur. Ephesus'tan başlayan yol, Frigya Bölgesi'nde sırasıyla Laodikeia (Denizli/Ladik), Apameia (Dinar), Iuliadan (Çay) geçer. Doğu-batı bağlantısında kullanılan bir diğer kol, Kotyaion (Kütahya), Aizonai (Çavdarhisar), Kadoi (Gediz), Synaos (Simav) üzerinden Propontis'e (Marmara) ulaşır. Bu kolun batıya doğru giden bir diğer ucu ise Dorylaion (Eskişehir/Şarhöyük) ve Kotyaion'u (Kütahya) İzmir (Smyrna) limanına bağlanan güzergâhtır. Böylelikle Orta Anadolu ve Ege limanları arasında doğrudan bir bağlantı sağlanmıştır. Bu yol ağı üzerindeki Apameia'nın (Dinar) Ephesus'tan (Efes) sonra Anadolu'daki ikinci; Frigya Bölgesi'ndeki en önemli ticari merkez olduğu bilinir (Strabon 2000: 82). Ayrıca Apameia (Dinar), Eumenia (Işıklı), Dionysiopolis ve Sebaste (Selçikler) gibi merkezler, Hıristiyanlığın erken dönemlerinden itibaren dini olarak da öne çıkan merkezlerdir (Parman 2002: 37).

Bizans döneminde Anadolu'daki yollar üzerinde İmparator Diocletianos'un Nikomedia'yı (İzmit) doğunun başkenti yapması sebebiyle değişiklikler yapılmaya başlanmıştır (Ramsay 1960: 77). Kısa bir süre sonra da M.S. 330 yılında Konstantinopolis'in (İstanbul) başkent yapılmasıyla, Roma İmparatorluğu'nun kalbi artık Roma değil 'Neo Roma' (Yeni Roma) yani Konstantinopolis (İstanbul) olmuştur. Bu yüzden artık Anadolu'da kullanılan en önemli yollar da başkente ulaşan yollar olmuştur (Ramsay 2003: 14). Anadolu'da doğu-batı yolundan sonra en sık tercih edilen de kuzeybatı-güneydoğu yolu olmuştur. Başkent

Konstantinopolis'i (İstanbul), Nikaia (İznik) ve Prusa (Bursa) üzerinden Orta Anadolu'da çok önemli bir kavşak noktası olan Ikonion'a (Konya) bağlayan yol, üç farklı güzergâh içerir. İlk güzergâh, Nikaia (İznik), Dorylaion (Eskişehir/Şarhöyük), Nakoleia (Seyitgazi), Kedrea (Asar Kümbet), Polybotos (Afyonkarahisar/Bolvadin), Iulia (Çay), Philomelion (Akşehir) ve Laodikeia'dan (Konya/Ladik) Ikonion'ya (Konya) ulaşır. İkincisi Dorylaion'dan (Eskişehir/Şarhöyük) Nakoleia'ya (Seyitgazi) ve buradan da Amorion (Afyonkarahisar/Hisarköy) üzerinden Laodikeia'ya (Konya/Ladik) bağlanır. Tamamen farklı bir rota çizen üçüncü güzergâhta Prusa (Bursa) ve İnönü üzerinden Kotyaion (Kütahya), Akroinos (Afyonkarahisar), Dokimion (Afyonkarahisar/İscehisar) üzerinden Kedrea'ya (Asar Kümbet) bağlanan yoldur. Diyagonal bağlantılar, önemli üretim merkezleri olan Suriye ve Kilikya bölgesini başkente bağlayan fakat aynı zamanda da Arap akınlarının geçtiği önemli yollardır. Aynı zamanda imparatorluğun zenginlik kaynağı olan bu kollar, 8. yüzyılda imparatorluğun sürekli akınlarla talan edilmesine sebep olmuştur (Parman 2002: 85).

Kuzeybatı-güneydoğu yol sistemi üzerinde 'Hacı Yolu' olarak kullanılan güzergâh, Ankara (Ancyra) üzerinden Tuz Gölü'nün (Tatta) batı ve güneyinden geçtiği için Frigya Bölgesi'nde kullanılan ana yol güzergâhları ile kesişmemektedir (Parman 2002: 85).

Bölge akarsular açısından zengin sayılmaz. Ancak daha yeşil alanlarla kaplı olan batı kesiminde çok sayıda irili ufaklı su kaynağı vardır. Sakarya (Sangarios) ve Sarısu (Bathys) ile birleşen ve en önemli kolu Porsuk (Tembris) ile Çıldırım Deresi (Knepelaos) olan, Gediz (Hermos); Büyük Menderes (Maiandros) ve kolları Çürüksu (Lykos) ile Köplü Çay (Hippourios) ve Banaz Çayı (Sindros), Batı Frigya'nın önemli su kaynaklarıdır. Antik çağ ve Orta Çağ'da Porsuk Çayı (Tembris) balık bolluğu ile kaynaklara geçmiştir. Hatta imparator için seçilmiş kimseler, burada balık tutmakla görevlendirilmişlerdir (Parman 2002: 47).

Bölgenin en büyük gölü Frigya'nın doğusunda yer alan Tuz Gölü'dür (Tatta). Acıgöl (Anaua/Sannaos), Eber (Tessarakonta Martyron) ve Işıklı (Klydros) ise bölgenin diğer büyük gölleri arasında sayılır (Sevin 2001: 198-200). Eber Gölü (Tessarakonta Martyron) göl balıkçılığı açısından zengin bir kaynak olmuştur (Parman 2002: 47).

İklim bakımından Frigya Bölgesi'nde, yörelere göre değişiklikler görülse de, bozkır iklimi hâkimdir. Frigya Bölgesi'nin günümüzdeki bozkır görüntüsünü Antik çağ sonrasında kazandığı bilinmektedir. Bu dönemde özellikle Küçük Frigya'da olasılıkla yeşil alanlar çok daha geniş yer kaplamaktadır.

Frigya Bölgesi'nin tarım için en elverişli düzlükleri Büyük Menderes'in (Maiandros) kolu olan Kufi Suyu'nun (Glaukos) suladığı Baklan Ovası (Hyrgaleis) ve Banaz Ovası (Daiantos) ile Eber Gölü'ne boşalan Akarçay'ın (Kaystros) suladığı Akarçay Ovası (Kaystros) sayılabilir (Sevin 2001: 198-200). Dorylaion Ovası da bir diğer önemli tarım alanıdır (Parman 2002: 45). Balkanlardan sonra Anadolu'da Bithinya ve Frigya başlıca tahıl üreten merkezlerdir. Bizans döneminde Frigya'da üretilen buğdayın doğrudan Konstantinopolis'e (İstanbul) gönderildiği de bilinmektedir (Prokopius 2001: 129-130; Tolan 2006: 57). Strabon, büyük bir kent olmamasına rağmen Synnada'da (Şuhut) da zeytincilik yapılan geniş bir oviden

söz eder (Strabon 2000: 82). Ayrıca bölgedeki mezar taşlarındaki tasvirlerden ve Yukarı Menderes Ovası'ndaki bir yazıttan; Banaz Ovası (Daiantos), Murat Dağı'nın (Dindymos) güneyi ve Akmonia (Ahat), Sebaste (Selçukler), Timenu Therai (Uşak), Laodikeia (Denizli/Ladik), Philomelion (Akşehir), Zizima (Sızma), Kotyaion (Kütahya) ile Aizonai'de (Çavdarhisar) üzüm yetiştiriciliği yapıldığı da anlaşılmaktadır. Geç Bizans döneminde Philomelion (Akşehir), üzüm yetiştiriciliğinin yanı sıra meyve bahçeleriyle de ünlü bir merkezdir (Parman 2002: 45-46).

Bölgede at yetiştiriciliğinin Antik Çağ'da önemli olduğu bilinir. İmparatorluk sınırları içerisinde Frigya'da özellikle talep edilen, yüksek fiyatlı atlar yetiştirilmiştir. Sozopolis (Uluborlu) bu özelliğiyle öne çıkan bir merkezdir (Parman 2002: 46). Küçük ve büyük baş hayvan yetiştiriciliğinin önemli bir ekonomik faaliyet olduğu yine mezar taşlarındaki tasvirler sayesinde anlaşılmaktadır (Mitchell 1993: 245). Çok fazla veri olmasa da özellikle bölgenin güneyinde, Laodikeia (Denizli/Ladik), Hierapolis (Pamukkale) ve Kolossai'nin (Honaz'ın 4 km. kuzeybatısında) yünlü dokumalarıyla meşhur merkezler olduğu bilinmektedir (Parman 2002: 46). Denizli, bugün de bir tekstil merkezi olma özelliğini korumaktadır. Strabon, Laodikeia'dan (Denizli/Ladik) bahsederken burada kuzguni siyah renkte, çok yumuşak tüylere sahip mükemmel bir koyun türünün yetiştirildiğini ve bu yünlerin Ege'de Milet kentinde yetiştirilenlerden bile daha üstün olduğunu belirtir (Strabon 2000: 84).

Frigya'nın birçok kentinin zenginliğinin sebebi de yeraltı kaynaklarıdır. Bölge Antik dönemden günümüze değin sürekli işletilen zengin mermer ocaklarına sahiptir. Bunlardan en ünlüsü, mermer ocaklarını kontrol eden ve siparişleri de alan büroların Synnada (Şuhut) olmasından dolayı 'Synnadik' olarak da adlandırılan, Dokimion (Afyonkarahisar/İscehisar) mermeridir (Ramsay 1960: 55). Strabon, renk ve çeşitleriyle beğeni kazanan bu mermerlerin Roma gibi uzak mesafelere bile taşındığını söyler (Strabon 2000: 82-83). Çıkarılan mermer bloklar, Synnada'nın (Şuhut) 20 km. kuzeyindeki Prymnessos (Süğlün), Metropolis ve Apameia (Dinar) üzerinden Ege'deki limanlara taşınmıştır. Buradan yol, olasılıkla Kolossai'den (Honaz'ın 4 km. kuzeybatısında) geçen yoldan batıya doğru devam etmektedir (Ramsay 1960: 37-38; Parman 2002: 81). Bugün de Afyonkarahisar, Uşak ve Eskişehir çevresinde mermer ocakları halen işletilmektedir.

M.S. 395'te Roma İmparatorluğu'nun doğu ve batı olarak ikiye ayrılmasından sonra Frigya Bölgesi, Doğu Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde yer almıştır. Bu dönemden sonra Anadolu'da Doğu Roma/Bizans İmparatorluğu'nun 800 yıl kadar süren hâkimiyeti başlar. ('Bizans' Orta Çağ'da kullanılan bir kelime değildir. Bu terim, ilk olarak Doğu Roma Uygarlığı üzerine yapılan araştırmalarda kültürel ve sosyal olarak Romalı'dan farklı bir yapı gösteren Doğu medeniyetinin farkını vurgulamak için tarihçiler tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Bilimsel metinlerde Bizanslı olarak tabir edilen medeniyet, var olduğu son ana kadar kendini 'Romalı' olarak tanımlamıştır.) Bizans döneminde kilise yönetimi her zaman idari ayrımlarını kayıtlarına geçirmiştir. Böylece Bizans döneminde yapılan idari ve askeri değişiklikler de yazılı olarak kaydedilmiş olur. Bu kayıtlara göre 7. yüzyılda Frigya; Frigya Pakatiana ve Frigya Salutaria olarak iki bölüme ayrılmıştır. Frigya Pakatiana'nın metropolisi Laodikeia'dır (Denizli/Ladik). Buraya bağlı piskoposluk merkezleri ise Akmonia (Akat), Alia (Afyonkarahisar/Kozören), Appia (Kütahya/Abiye), Aristeia (Sincanlı Ovası), Atanassos (Sincanlı Ovası), Aizanoi (Kütahya/Çavdarhisar), Diokleia (Ahırhisar),

Eumenia (Yukarı Menderes Ovası/Işıklı), Kadoi (Kütahya'nın güneybatısında), Khonai (Denizli/Honaz), Kidyessos (Afyonkarahisar/Çayhisar), Kolossai (Honaz'ın 4 km. kuzeybatısında), Peltai (Karayahşiler), Pepuza, Sebaste (Uşak/Selçikler), Synaos (Simav), Timenu Therai (Uşak), Traianupolis (Uşak'ın 12 km. doğusunda), Trapezupolis'dir (Seyne). Frigya Salutaria'nın metropolisi ise Synnada (Şuhut) ve buraya bağlı piskoposluk merkezleri de Augustopolis, Aurokla, Bruzos (Karasandıklı Ovası), Dokimion (Afyonkarahisar/İscahisar), Dorylaion (Eskişehir/Şarhöyük), Eukarpia (Afyonkarahisar/Emirhisar), Hierapolis (Afyonkarahisar/Koçhisar), Ipsos, Kinnabron (Afyonkarahisar/Şuhut yakınında), Kotyaion (Kütahya), Lykaon, Meros (Demirözü), Metropolis (Seyitgazi-Kümbet'in 10 km. doğusu), Midaion (Eskişehir/Karahöyük), Nakoleia (Seyitgazi), Otrus (Sandıklı Ovası-Kelenderes), Phyteia (Afyonkarahisar/Kemer kaya), Polybotos (Afyonkarahisar/Bolvadin), Prymnessos (Afyonkarahisar/Süğlün), Sibindos, Skordapia, Soa (Kütahya/Altıntaş), Stektorion (Menteş) ve Sublaion'dur (Dinar) (Parman 2002: 49-51). (Yerleşimlerin günümüzdeki adları parantez içerisinde verilmiştir. Günümüzdeki adları yazılmayanların Orta Anadolu'daki lokasyonları henüz yapılmamıştır. Kuşkusuz ki kaynaklarda adı geçen bütün yerleşimlerin bugünkü konumlarını tam olarak tespit etmek güçtür. Kesin saptamalar, kazı çalışmaları sonucunda elde edilebilecek arkeolojik ve epigrafik veriler ile mümkün olabilmektedir.) Dikkat edilirse bölgede Orta Çağ'daki yerleşim isimlerinden Khonai (Honaz), Kotyaion (Kütahya) gibi bazılarının korunduğu; uyarlanarak kullanılmaya devam edildiği görülür. Bu durum Anadolu'da yaşamış medeniyetlerin çeşitliliğinin izlerini yaşatması bakımından sevindiricidir.

M.S. 5. yüzyılda piskoposluk merkezlerinin listelerini tutan Hierokles, tüm Frigya'da altmış iki piskoposluk merkezi olduğunu belirtmiştir (Ramsay 1883: 371). Bunların sadece dini merkezler olduğunu ve bunlara bağlı daha birçok merkez olduğunu varsayarsak Orta Anadolu'daki yerleşimlerin dağılımı konusunda fikir sahibi olabiliriz. Ancak Bizans döneminde Anadolu'daki kentlerin statüsü ve durumları konusunda Roma'nın ihtişamlı kent yaşamı ve kent kavramına göre büyük farklılıklar olduğunu da hemen belirtmek gerekir.

Frigya'nın Antik dönem yerleşim yapısı, Bizans dönemine göre çok daha iyi tanınır. Bu yüzden demografisi henüz tam aydınlatılmamış olmakla birlikte Antik dönemden Orta Çağ'a geçişin anlaşılması bakımından bölge önemli veriler sunar. Erken Bizans dönemine gelindiğinde değişen ekonomik, sosyal, askeri ve yönetsel koşullar kent yaşamını da yeniden şekillendirmiştir. Bu dönemde yönetsel statüde askeri nitelikler önem kazanmıştır. Askeri karakolların koruması altında daha az gösterişli bir yaşam biçiminin varlığı dikkat çeker. Ancak piskoposlar sayesinde merkezi yönetimin etkisi hissedilerek yerleşimler, kent statüsünü sürdürür (Rheidt 1999: 222-223).

Çoğu araştırmacının birleştiği nokta Antik dönem 'polis'i ile 'Orta Çağ kenti'nin ayrılması gerektiğidir (Spieser, 2001: 3). Çünkü bu dönemde yeni ekonomik, sosyal, askeri ve yönetsel koşullar söz konusudur (Ostrogorsky 1959: 47). Bizans kenti; "Anadolu'da Yunan-Roma dönemleri yerleşim kültürü mirası üzerinde yapılandırılmış, kırsal ve kentsel topluluklar için savunma merkezleri olmasının ötesinde tarımsal ürünlerin toplanma ve denetim merkezleri olarak 'strategos' adı verilen askeri valiler ile dinsel faaliyet merkezleri olarak piskoposların ikamet ettiği mekânsal örgütlenmeler" ve "mekânsal kurgusu kale ve surlar gibi savunma unsurları ile dinsel faaliyet merkezi olarak kilise üzerine odaklanan, temel işlevi;

milletlerarası ticaret potansiyeli ve tarımsal üretime dayalı ekonomik faaliyetlerin yürütüldüğü yerleşmeler” olarak tanımlanmıştır (Özcan 2007: 42). Arap ve Pers saldırıları karşısında güçsüz düşen yerleşimler, ancak yapısal değişikliklere uğrayarak varlıklarını devam ettirebilmişlerdir. Saldırıların ekonomik yönden etkisi Bizans kentlerinin de biçim değiştirmesine neden olmuştur. 7-9. yüzyıllar arasındaki bu süreçte asker, sivil, köylü ve büyük arazi sahibi yönetici sınıf arasındaki çatışmalar artmış; Anadolu'nun güvensiz hale gelerek ticaretin azalmasıyla, tarımsal üretim ve uluslararası ticarete dayalı Bizans ekonomisi çözülmeye başlamıştır. Antik dönemin birçok bakımdan öne geçen, kalkınmış kentlerinin birçoğu, bu dönemde manastırlara ve kırsal yerleşimlere dönüşmüştür.

6-7. yüzyıllardaki Arap akınları, askeri nitelikli eyaletler (Thema) ile özellikle dağlık geçit bölgelerinde yer alan sınır teşkilatının (Akritai) kurulmasını sağlamıştır (Özcan, 2006: 44). Arap yarımadasında hâkimiyeti sağladıktan sonra yağma ve talan amacıyla Anadolu'ya sızmaya başlayan Araplar, Anadolu'nun güney kıyılarında olduğu gibi, Frigya Bölgesi'ne de akınlar düzenlemişlerdir. Arap kumandan Muaviye yönetimindeki ordu, Armenia eyaletinden sonra 647 yılında Kayseri'yi işgal ettikten sonra Amorion'u (Afyonkarahisar/Hisarköy) kuşattıysa da alamamıştır (Ostrogorsky 1999: 108). Bu dönemde Frigya'da Amorion (Afyonkarahisar/Hisarköy), Akroinos (Afyonkarahisar) ve Dorlylaion (Şarhöyük) gibi tahkim mevkiler bu mücadelede kilit rolü oynayan yerleşimlerdir.

Bizans İmparatorluğu'nun erken döneminden sonra sürekli istilalara sahne olan Anadolu'nun güvenliğini tekrar sağlamak için yeni bir askeri sistem geliştirilerek imparatorluk idaresindeki toprakların yeniden taksimatı yoluna gidildi. İmparator Herakleios döneminde (M.S. 610-641) ilk defa uygulanmaya başlanan bu yeni düzene 'Thema' adı verildi (Ostrogorsky 1991: 89-92). Bu dönemde Frigya, Anatolikon ve Opsikion themaları içerisinde yer almıştır. Frigya Pakatiana ve Pisidya, Anatolikon sınırlarına; Frigya'nın batısındaki Laodikeia (Denizli/Ladik), Hierapolis (Pamukkale) ve Kolossai (Honaz'ın 4 km. kuzeybatısında), Thrakession Theması'na; Akmonia (Uşak/Ahat), Tiberiupolis, Dorylaion (Şarhöyük), Midaion (Karahöyük) ve Kotyaion (Kütahya) ise Opsikion Theması sınırlarına dâhil edilmiştir (Brooks 1901: 68; Parman 2002: 52). Bu dönemde Anadolu'nun idari sistemi savunma odaklı olarak değiştirilmiştir. Temel özelliği piskoposluk olan kentler de kale-kentlere dönüşmüşlerdir. Yani artık Roma döneminin aksine yeni eyalet sistemi vergilendirmeden çok, askeri savunma göz önünde bulundurularak oluşturulmaya başlanmıştır.

Anadolu kentlerinde yaklaşık dört yüzyıl süren ve 'Karanlık Çağ' olarak da adlandırılan bu dönemde kentlerin birçoğunda yerleşim dokusu net değildir (Rheidt 1999: 223-224). Bu konu üzerinde de araştırmalar arasında farklılıklar mevcuttur. Bazı araştırmalara göre birçok kıyı kenti neredeyse boşalmıştır (Ostrogorsky 1959: 47). Piskoposluk listelerine göre yapılan araştırmalarda ise Türk fethine kadar olan süreçte yerleşimlerin kent statüsünü koruduğu ve fetih öncesinde Anadolu'da yirmi sekiz büyük kent bulunduğu öne sürülmüştür (Özcan 2006: 43). Ancak yine de 7-9. yüzyıllar arasındaki savaşların yol açtığı demografik dengesizlikten sonra Bizans kentlerinin, Roma dönemindeki gibi belediye kurumlarına sahip, nüfusun her zaman belli bir sayıda olduğu, örgütlü bir yerleşim biçiminde olduğunu söylemek güçtür.

11. yüzyılda başlayan Haçlı Seferleri'nin Frigya Bölgesi'nden geçmesi burasının stratejik önemini daha da artırmıştır. I. Haçlı ordularının geçtiği güzergâh Anadolu'yu kuzeybatı-güneydoğu yönünde geçen diyagonal yoldur. Başkent'ten Nikaia (İznik) üzerinden Dorylaion'a (Eskişehir/Şarhöyük) bağlanan yolun; Polybotos (Afyonkarahisar/Bolvadin), Pisidya Antiocheia'sı (Yalvaç), Philomelion (Akşehir), Laodikeia (Konya/Ladik) takip edilerek Ereğli'den sonra doğuya doğru devam ettiği bilinir (Runciman 1986: harita 3). Doğu eyaletlerinin de elden çıkması, bu bölgeyi bir kilit noktası haline getirmiştir. Komnenos Hanedanlığı'nın bölgeyi geri alarak Anadolu'da kaybettiği toprakları geri alma ve imparatorluğa eski gücünü tekrar kazandırma çabaları ve Haçlı seferleri ile birlikte bölgenin sürekli savaflara sahne olması, hem Türkler hem de Bizans İmparatorluğu için bölgenin önemini artırmıştır. Frigya bu sınır çekişmesinde 1097'de Dorylaion ve 1176'da Miryakefalon gibi önemli savaflara sahne olmuştur. 1097'de yapılan savaş, Bizans'ın lehine sonuçlanmış, Anadolu'ya sızan Türk boyları kısa bir süre için de olsa geri püskürtülmüştür. Bu çok önemli iki savaş hem bölgenin hem de Bizans İmparatorluğu'nun kaderini belirlemiştir. Çünkü Miryakefalon Savaşı, tam anlamıyla Bizans İmparatorluğu için bir hezimet olmuş ve Türklerle Anadolu'nun kapıları artık tamamen açılmıştır. 11. yüzyıldan itibaren Anadolu'nun Türk akınlarına sahne olmasıyla birlikte dini merkezlerin terk edilmeye başlandığı ve pek çok din adamının güvenlik nedeniyle batıya doğru göç ettiği bilinmektedir. Buna rağmen Bizans hâkimiyetinden çıkan yerleşimlere bile piskoposluk atamalarının sözde de olsa devam ettiği görülür. 14. yüzyıl sonundan itibaren bölgedeki Bizans idaresiyle ilgili bilinen bir kaydın olmayışı, bu tarihte bölgedeki Bizans hâkimiyetinin tamamen sona ermesi anlamına gelir (Parman 2002: 53).

Erken Osmanlı dönemindeki konaklama yerlerinin listesinde Nakoleia, Santabaris (Bardakçı), Hisn Al Yahud (Yahudi Kalesi) ve Han'da Hüsrev Paşa Hanı geçmektedir. Bu yol Osmanlı ordularının kullandığı ve aynı zamanda hac yolunun geçtiği noktalardır. 10. yüzyıldan sonra artık Dorylaion, Amorion, Laodikeia ve Ikonion yolu kullanılmaz olmuştur. Kotyaion (Kütahya) ve Akroinos (Afyonkarahisar) arasında iki güzergâh bulunmaktadır. Birincisi doğudan Meros üzerinden Altıntaş Ovası'na ulaşır. Bu yol, Bizans döneminden sonra Osmanlı yol ağında da kullanılan yoldur. Frigya Bölgesi'nden çıktıktan sonra Nakoleia'ya (Seyitgazi) ulaşır. İkinci yol ise Kotyaion (Kütahya), Akroinos (Afyonkarahisar) ve Prymnessos (Süğlün) arasındadır. Bugünkü Afyonkarahisar ve Kütahya karayoluna denk düşen bu yol, Osmanlı döneminde de kullanılmıştır. 10-12. yüzyıllar arasında Bizans ordularının Kütahya üzerinden Afyonkarahisar'a geçtiği ve sonraları da Osmanlı ordularının bu yolu menzil ve hac yolu olarak kullandıkları anlaşılmaktadır (Parman 2002: 87).

Frigya Bölgesi, Geç Antik çağdan itibaren imparatorluğun ihtiyacı olan tahılın büyük bir kısmını üretmesi bakımından önemli olmuştur. Ayrıca çok önemli birkaç rezervden biri olan mermer yatakları da bölgeyi önemli kılmıştır. Ekonomik açıdan önemli bir diğer unsur da bölgenin, imparatorluğun ekonomisinin kalbi olan doğu merkezleriyle ticari bağlantısında geçiş noktasında yer almasıdır. Bu konum Bizans döneminde sınırların daralmasıyla, stratejik olarak da başkent ile doğudan gelen saldırılar karşısında bölgenin tampon oluşturmasını sağlamıştır. Aynı zamanda bölgenin Birinci Haçlı seferi esnasında da stratejik önemi büyük olmuştur. Geç Bizans döneminde bölgenin kontrolünün kaybedilmesiyle beraber hem stratejik hem de ekonomik açıdan imparatorluk büyük zarara uğrayarak sınır bütünlüğünü kaybetmiştir.

KAYNAKÇA

AINSWORTH, W.F.

1842 Travels and Researches in Asia Minor III. John W. Parker, London.

AKURGAL, E.

1961 "Phrygische Kunst", Die Kunst Anatoliens: Von Homer bis Alexander. Walter d.Gruyter, Berlin, s.70-121.

ALAND, K.

1960 "Bemerkungen zum Montanismus and zur Frühchristlichen Eschatologie", Kirchen geschichtliche Entwürfe. Gerd Mohn Verlagshaus, Gütersloh, s.143-48.

ALBEK, S.

1991 Dorylaion'dan Eskişehir'e. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

ALBU, E.

2000 "Bohemund and the Rooster: Byzantines, Normans and the Artful Ruse", Anna Komnene and Her Times. Garland Publishing, London.

ALTUN, A.

1981-82 "Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi", Kütahya. İstanbul, s.171-700.

ANDERSON, J.G.C.

1897 "A Summer in Phrygia I", Journal of Hellenic Studies 17: 396-424.

1898 "A Summer in Phrygia II", Journal of Hellenic Studies 18: 81-128.

1906 "Paganism and Christianiy in the Upper Tembris Valley." SERP (Studies in the History and Art of the Eastern provinces of the Roman Empire) Ed. W.M. Ramsay, Aberdeen University Press.

ASUTAY, N.

1998 "Zwei Byzantinische Denkmaler des Phrygischen Hochlandes: Kirche G und H im Dorf Ayazin (Metropolis) bei Afyon", İstanbuler Mitteilungen 48: 437-442.

ATASOY, N.Y.

1996 "Soğanlı Vadisi", Türkiyemiz 77: 24-39.

AULOCK, H. von

1977-1979 Münzen und Stadte Phryiens I-II. (İst. Mitt, Beiheft 25/27), Tübingen.

BARDY, G.

1929 "Montanisme." Dictionnaire de Théologie Catholique 10/2: 2355-2370.

BARTH, H.

1860 "Reise von Trapezunt durch die nördliche Hälfte Klein-Asiens nach Scutariim Herbst 1858", Petermanns Geographische Mitteilungen, Enganzungsheft 3.

BEAR, Th. D.

1969 "A Middle-Byzantine Verse Inscription from Afyon", Byzantion 39: 74-85.

1978 Nouvelles Inscriptions de Phrygie. Zutphen.

2007 "Bizans Döneminde Kütahya", Tugay Anadolu Kültür-Sanat ve Arkeoloji Müzesi. Editörler: T.Drew-Bear, F.Demirkök, E.Ş.Dönmez, M.Türktüzün. Şubat Yayıncılık, Kütahya.

BELKE, K. ve N. MERSICH

1990 Phrygien und Pisidien: Tabula Imperii Byzantini 7. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.

- BONWETSCH, G. N.
1881 Die Geschichte des Montanismus. Verlag von Andreas Deichert, Erlangen.
- BRANDENBURG, E.
1910 "Über Byzantinische und Seldschukische Reste im Gebiet des Türkmen Dağ",
Byzantion 19: 97-106.
- BROOKS, E.W.
1901 "Arabic Lists of the Byzantine Themes", The Journal of Hellenic Studies 21: 67-77.
- BUCKLER, W.H.-W.M.CALDER ve C.COX,
1925 "Asia Minor, 1924.II. Monuments from Cotiaem", Journal of Hellenic Studies 15: 141-175.
1926 "Asia Minor, 1924 .II. Monuments From Central Phrygia", Journal of Hellenic Studies 16: 53-94.
1928 "Asia Minor, 1924.V.Monuments from Central Phrygia", Journal of Hellenic Studies 18: 21-40.
- CALDER, W.M.
1931a "The New Jerusalem of the Montanists", Byzantion 6: 421-425.
1931b "Phrygian Orthodox and Heretics 400-800 A.D.", Byzantion 6: 1-35.
1955 "Early Christian Epitaphs from Phrygia." Anatolian Studies V:25-38.
1956 Monuments from Eastern Phrygia; Monumenta Asiae Minors Antiqua VII. Manchester
University Press.
- CARRINGTON, P.
1977 "Founding Hereos of Phrygia.", Yayla. Department of Archaeology. The
University Newcastle up on Tyne, 7-15.
- CHAPUT, E.
1941 Phrygie; Tome I. Geoglogie Géographie Physique, Paris.
- CHARANIS, P.
1975 "Cultural Diversity and the Breakdown of Byzantine Power in Asia Minor", Dumbarton
Oaks Papers 29: 1-20.
- CRAMER, J. A.
1832 A Geographical and Historical Description of Asia Minor. Oxford University Press.
- COX, C.M.W. ve A.CAMERON
1937 Monuments from Dorylaeum and Nacoleia: Monumenta Asiae Minors Antiqua V. Publications
of the American Society for Archaeological Research in Asia Minor, Manchester.
- DARROUZES, J.
1981 Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitane (Geographie Ecclesiastique de l' Empire
Byzantin), Paris.
- DAWES, E.A.S.
1928 The Alexiad of the Princess Anna Comnena. London.
- DEMİR KENT, I.
2001 "Bizans İmparatorluğu Devrinde Dorylaion", Tarihte Eskişehir Sempozyumu I, 2-4 Kasım 1998,
Eskişehir 2001, s.45-60.
- De SOYRES, J.
1878 Montanism and the Primitive Church. Cambridge University Press, London.
- DOĞRU, H.
1992 XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı. Türkiye Üzerine Araştırmalar 10, İstanbul.

- DÖNMEZ, S.
2007 Ben Anadolu'da Doğdum. Tugay Anadolu Kültür-Sanat ve Arkeoloji Müzesi. Editörler: T.Drew-Bear, F.Demirkök, E.Ş.Dönmez, M.Türktüzün. Şubat Yayıncılık, Kütahya.
- EFFENBERGER, A.-B.MARSAK-V.ZALESSKAJA ve I.ZASECKAJA
1978 Spatantike und Frühbyzantinische Silbergefäße aus der Staatlichen Hermitage Leningrad, Berlin.
- Eusebius
1989 The History of the Church from Christ to Constantine. İng. çev.: Geoffrey Arthur Williamson Penguin Classics. London.
1999 The Church History, A New Translation with Commentary. İng. çev.: Paul L. Maier. Kregel Publications.
1851 The Ecclesiastical History of Eusebius Pamphilus: Bishop of Caesarea. İng. çev.: Christian Frederic Crusé. Henry G. Bohn.
- Evliya Çelebi
1969 Seyahatname. Türkçeleştiren: Z.Danışman. Danışman Yayınevi, İstanbul.
- EYİCE, S.
1966 "Konya ile Sille Arasındaki Ak Manastır", Şarkiyat Mecmuası 4: 135-160.
1973 "La Fontaine et les Citernes Byzantines de la citadelle d'Afyon Karahisari", Dumbarton Oaks Papers 27: 303-307.
1974 "Ayazın Kaya Kiliseleri Hakkında bir Açıklama", Pirelli 122: 10-11.
1999 "Türkiyede Bizans Dönemi Yerleşimi Hakkında Notlar", Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme. Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, s.206-220.
- FARNELL, F. D.
2003 "The Montanist Crisis: A Key To Refuting Third-Wave Concepts Of Nt Prophecy", TMSJ 14/2: 235-262.
- FORBES, W.M.
1911 "A Geological Route through central Asia Minor.", Journal of Geology 19, I: 61-vd.
- FOSS, C.
1977a Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 25: 285-288.
1977b "Archaeology and the Twenty Cities of Byzantine Asia", American Journal of Archaeology 81/4: 469-486,
1985 Survey of Medieval Castles of Anatolia I: Kütahya. BAR, Oxford.
1986 Byzantine Fortification. University of South Africa, Pretoria.
- FOSTER, W.
1961 The Travels of J.Sanderson in the Levant 1584-1602, London.
- FRANCE, J.
1994 Victory in the East: A Military History of the First Crusade. Cambridge University Press, Cambridge.
- FREI, P.
1980 "Epigraphisch-topographische Forschungen im Raum von Eskişehir", Türk Arkeoloji Dergisi 25/1: 71-85.
- FRENCH, D.
1991 "Sites and Inscriptions from Phrygia, Pisidia and Pamphylia", Epigraphica Anatolia 17: 57vd.
- GABRIEL, A.
1952 Phrygie, Exploration Archéologique II; La Cité de Midas, Topographie, Le Site et les Fouilles, (Phrygie II). Paris.
1965 Phrygie, Exploration Archeologique IV; La Cité de Midas Architecture. Paris.

- GIBSON, E.P.,
1975a "Montanist Epitaphs at Uşak", Greek, Roman and Byzantine Studies 16: 433-42.
1975b "Montanism and Its Monuments", Harvard Studies in Classical Philology 79: 362.
1976 The Christians for Christians, Inscriptions of Phrygia (Harvard Theological Studies 32), Ann Arbor.
- GOREE, B. W.
1980 The Cultural Bases of Montanism. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Baylor University, Ann Arbor.
- GÖNÇER, S.
1976 Afyon İli Tarihi I, Afyon.
- GUIDOBONI, E.
1994 Catalogue of Ancient Earthquakes in the Mediterranean Area up to the 10th. Century, Roma.
- HALDON, J.
2007 Bizans Tarih Atlası. Çev.: A.Özdamar. Kitap Yayınevi, İstanbul.
- HARRIS, J.
2003 Byzantium and the Crusades. Hambledon Press, London-New York.
- HARRISON, R.M.,
1972 "A Note on Architectural Sculpture in Central Lycia", Anatolian Studies 22: 187-197.
- HASLUCK, F.W.
1929 Christianity and Islam under the Sultans II. Clarendon Press, Oxford.
- HASPELS, C.H.Emilie
1971 The Highlands of Phrygia; Sites and Monuments I-II. New Jersey University Press, Princeton.
- HASTINGS, James ve John A. SELBIE
2003 Encyclopedia of Religion and Ethics, part 16. Kessinger Publishing, Whitefish.
- HEINE, Ronald E.
1989 The Montanist Oracles and Testimonia (Patristic Monograph Series 14). Mercer University Press, Macon GA.
1987 "The Role of the Gospel of John in the Montanist Controversy," The Second Century 6: 1-19.
- JANIN, R.
1956 "Cotyaeum", Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques c.13: 938-40.
- KARAUĞUZ, G.- H.İ. KUNT ve O.DOĞANAY
2005 Lykaonia Bölgesi Kaya Mezarları: Küçük Muhsine. Çizgi Kitabevi, Konya.
- KELLY, W. B.
1864 The Fathers, Historians, and Writers of the Church, The Literally Translated: Being Extracts from the Works of Sulpicius Severus, Eusebius, Acts of the Apostles, Socrates, Theodoret, Sozomen, Minutius Felix, St. Cyprian, Lactantius, St. Ambrose, St. Augustine, St. Jerome, Tertullian, St. Eucheriu. Harvard University Press, Dublin.
- KINNEIR, J.Mac Donald
1818 Voyage dans l'Asie Mineure, Paris.
- KRAMER, J.
1973 "Architekturteile des Seyitgazi Tekke und Michaelkirche von Nakoleia", Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 22: 241-250.

- KORTANOĞLU, R.E.
2006 Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Dağlık Phrygia Bölgesi Kaya Mezarları. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, İstanbul.
- KOSTOF, S.
1989 Caves of God Cappadocia and Its Churches. Oxford University Press, New York.
- LABORDE, A. de
1838 Vogaye de l'Asie Mineure, Paris.
- LABRIOLLE, Pierre Champagne de
1980 Les Sources de L'histoire du Montanisme. AMS Press, New York.
- LAMINGER, P. G.
1989 Lykaonien und die Phryger. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien.
- LAWLOR, H. J.
1908 "The Heresy of the Phrygians", The Journal of Theological Studies July: 481-499
- LEAKE, M.
1824 Journal of a Tour in Asia Minor. London.
- LEVICK, B.
1966 Roman Colonies in Southern Asia Minor. Clarendon Press, Oxford.
- LIGHTFOOT, C.
1993 Orta Anadolu'da Bulunan Bir Geç Roma ve Bizans Kenti: Amorium. Çev.: A.Tolga Tek. Arkeoloji-Sanat Yayınları, İstanbul.
2001 "Bizans Döneminde Afyonkarahisar", Afyonkarahisar Kütüğü, c.I, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon.
- MACQUEEN, J.G
1996 The Hittites and Their Contemporaries in Asia Minor. Thames and Hudson, London.
- MAGGIE, D.
1950 Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century After Christ I-II. Princeton University Press, Princeton.
- MANGO, C.
1986 "The Pilgrimage Centre of St. Michael at Germia" Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 36: 117-132.
- MASSINGBERD FORD, J.
1966 "Was Montanism a Jewish-Christian Heresy?" Journal of Ecclesiastical History 17: 145-158.
- MATHEWS, T.
1971 The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy, Pennsylvania State University Press, Pennsylvania.
1981 "Private Liturgy in Byzantine Architecture: Toward a Re-appraisal", Cahiers Archeologiques 30:125-138.
- MELLINK, M.,
1970 "Archaeology in Asia Minor", American Journal of Archaeology 74: 157-178.
- METZGER, Bruce M.
1987 The Canon of the New Testament: Its Origin, Development, and Significance. Clarendon Press. Oxford

- Mikhail Attaleiates
1853 *Historia. Corpus Scriptorum. Historiae Byzantinae. Ed.:I.Bekker, Bonn.*
- MİMİROĞLU, İ.M.,
2006 “Konya’nın Bizans Mimarisi”, *İpek Yolu Konya Kitabı IX, İpek Yolu Konya Ticaret Odası Dergisi Özel Sayısı*, s.139-171.
2007 “Meram İlçesinde Bir Ortaçağ Hıristiyan Kenti: Kilistra”, *Meram Kitabı, İstanbul*, s.113-122.
- MITCHELL, S.
1993 *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor I-II. Clarendon Press, Oxford.*
1999 “Geç Roma Anadolu’sunda Klasik Dönem Kent ve Yerleşmelerinin Gelişimi”, *Çeviri: Leyla Çoban. Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme. Tarih Vakfı Yayını, İstanbul*, s.193-205.
- MORDTMANN, A.D.
1860 *Gordium, Pessinus und Sivrihisar. München.*
- Nikephoros Bryennios
1975 *Historiarum Libri Quattuor. Ed. and Trans.: Paul Gautier. Brussels.*
- Niketas Khoniates
1995 *Historia. Çev.: F.İşiltan. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.*
- OLCAY, B. Y.
1990 *Kapadokya Bölgesindeki Serbest Haç Planlı Kaya Kiliselerinin Mimari İncelemesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Ankara.*
- OLCAY UÇKAN, B.Y.
2002 “Frigya Bölgesindeki Kaya Kiliseleri ve Korunmasına Yönelik Bazı Düşünceler”, *Kebikeç 15: 121-129.*
2003 “Frigya Bölgesi Kaya Kiliseleri”, *VI.Ortaçağ ve Türk dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırma Şöleni, Kayseri, 08-10 Nisan 2002*, s.781-791.
2006 “Frigya (Phrygia) Bölgesi Kaya Kiliseleri”, *Kültür Bakanlığı, 24.Uluslararası Araştırma Sonuçları Toplantısı, 29 Mayıs-02 Haziran 2006 Çanakkale, Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİM Yayınevi, Ankara*, s.101-112.
2007a “Frigya (Phrygia) Bölgesi Kaya Mimarisinde Norman Sanatının İzleri”, *Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu, 25-28 Haziran 2007 İstanbul, (Baskıda).*
2007b “Frigya (Phrygia) Bölgesinde Bir Kaya Kilisesi: İbrahim İnleri”, *Ebru Parman’a Armağan Kitabı, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Eskişehir (baskıda).*
- OLCAY UÇKAN, B.Y. ve İ.M.MİMİROĞLU
2006 “Konya Kayadibi Köyünde İki Kaya Kilisesi”, *IX.Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, 21-23 Nisan 2005 Erzurum*, s.353-359.
- OUSTERHOUT, R.
2007 *A Byzantine Settlement in Cappadocia. Dumbarton Oaks, Washington.*
- OSTROGORSKY, G.
1959 “Byzantine Cities in the Early Middle Ages.” *Dumbarton Oaks Papers XIII.:45-66.*
1991 *Bizans Devleti Tarihi. Çev.: F.İşiltan. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.*
- ÖTÜKEN, Y.
1987 *Göreme. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.*
1990 *Ihlara Vadisi. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.*
- ÖZÇATAL, F. ve B.Y.OLCAY
1997 “1997 Yılı Seyitgazi (Nakoleia) Kurtarma Kazısı”, *VIII.Müze Kurtarma Kazıları Semineri, 7-9 Nisan 1997, Ankara 1998*, s.529-550.

- ÖZKAN, N.
2001 "Konya-Meram-Gökyurt Köyü Kilistra Antik Kenti Kurtarma, Temizlik ve Onarım Çalışmaları (1998-1999)", 11. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, Ankara, 2001, s.165-180.
2002 "Konya Meram Gökyurt Köyü Antik Kilistra Kenti Kurtarma Kazısı", VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu (08-10 Nisan 2002), Kayseri, 2002, s.621-649.
2004 "Konya Meram Gökyurt Köyü Kilistra Antik Kenti Kurtarma ve Onarım Çalışmaları (2001)", 13. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, Ankara, 2003, s.223-236.
- ÖZCAN, K.
2005 "Anadolu'da Bizans Kentlerinin Mekânsal Örgütlenme Düzeni ve İşlevsel Kimliği Üzerine Notlar", Konya Kitabı IX, İpek Yolu Konya Ticaret Odası Dergisi Özel Sayısı, 41-48.
- PARMAN, E.
1992 "Bizans Sanatında Tavus Kuşu İkonografisi", Güner İnal'a Armağan, Ankara, s.387-412.
2002 Ortaçağ'da Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- PARMAN, E. ve E.ALTINSAPAN
2001 "Eskişehir-Seyitgazi-Kümbet Köyünde Himmet Baba Kümbeti ve Devşirme Malzemesi", Yıldız Demiriz'e Armağan, İstanbul, s.115-127.
- PERROT, G.
1867 Souvenirs d'un Voyage en Asie Mineure. Paris.
- Prokopius
2001 Bizans'ın Gizli Tarihi. Çev.: Orhan Duru. Ada Yayınları, İstanbul.
- RADET, G.
1895 "En Phrygie Rapport sur une mission scientifique en Asie mineure", Nouvelles archives VI: 4225-594.
- RAMSAY, W.M.
1883 "The Cities and Bishoprics of Phrygia", The Journal of Hellenic Studies 4: 370-436.
1887 "The Cities and Bishoprics of Phrygia (Continued)", The Journal of Hellenic Studies 8: 461-519.
1890 The Historical Geography in Asia Minor. London.
1893 The Church in the Roman Empire before A.D. 170, London.
1895 The Cities and Bishoprics of Phrygia I-II, Oxford.
1906 Pauline and Other Studies in Early Christian History. London.
1906 "Isaurian and East-Phrygian Art in Third and Fourth Centuries After Christ", SERP (Studies in the History and Art of the Eastern provinces of the Roman Empire), s.5-92
1929 "Roman Garrisons and Soldiers in Asia Minor. Part II", The Journal of Roman Studies 19: 155-160.
1931 "Phrygian Orthodox and Heretics 400-800 A.D." Byzantion 6: 1-35.
1941 The Social Basis of Roman Power in Asia Minor, Aberdeen.
1960 Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası. Çev.: M. Pektaş. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
2002 The Cities and Bishoprics of Phrygia; The Lycos Valley and South-western Phrygia, Vol.1, Part I. Elibron Classics, Oxford.
- RESTLE, M.
1969 Byzantine Wall Painting in Asia Minor. Irish University Press, New York.
- RHEIDT, K.
1999 "Kent mi, Köy mü? Orta ve Geç Bizans Anadolu'sunda Konut ve Yerleşme", Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme. Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, s.221-233.
- ROBINSON, Edward
1832 The Biblical Repository and Classical Review. Vol. II; Nos.V-VIII American Biblical Repository, Flag and Gould Publishers, Andover.

- RODLEY, L.
1985 Cave Monasteries at Cappadocia. Cambridge University Press, Cambridge.
1993 Byzantine Art and Architecture an Introduction. Cambridge University Press, Cambridge.
- RUGE, W.
1941 "Phrygia", Paulys Realencyclopaedie der Klassischen Altertumswissenschaft 20/1: 781-886.
- RUNCIMAN, S.
1986 Haçlı Seferi Tarihi I. Çev.:F.İşiltan. Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- SANDERSON, J.
1961 The Travels of J.Sanderson in the Levant 1584-1602. Ed.: W.Foster. Athlone Press, London.
- SCHEPPELERN, W.
1929 Der Montanismus und die Phrygischen Kulte. Mohr-Siebeck, Tübingen.
- SPIESER, J.M.
2001 "The City in Late Antiquity: A Re-Evaluation", Urban and Religious Spaces in Late Antiquity and Early Byzantium. Variorum Press, Aldershot, Chapter I.
2001 "The Christianisation of the City in Late Antiquity", Urban and Religious Spaces in Late Antiquity and Early Byzantium. Variorum Press, Aldershot, Chapter III.
- STARR, S.F.
1963 "Mapping Ancient Roads in Anatolia", Archaeology 16: 162-169.
- Strabon
1987 Coğrafya (Anadolu). Kitap XII, XIII, XIV. Çev.: A.Pekman. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- STROBEL, A.
1980 Das Heilige Land der Montanisten, Eine Religionsgeographische Untersuchung (Religionssgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten 37), Berlin-New York.
- STUART, J.R.
1842 A Description of Some Ancient Monuments with Inscription in Lydia and Phrygia. London.
- Tertulian
1854 Apologetic and Practical Treaties. İng. çev.: Charles Dodgson. J.H Parker, Oxford-London
- TEXIER, C.
1839 Description de l'Asie Mineure, Faite par Ordre du Gouvernement Français de 1833 a 1837 Tome I:Phrygie. Paris.
1862 Asie Mineure; Description Geographique, Historique at Archeologie. Paris.
- THEOLOGISCHE REALENZYKLOPAEDIA, XXII, 1992, 717-724.
- Theophanes
1982 The Chronicle of Theophanes: An English Translation of Anni Mundi 6095-6305 (A.D. 602-813). İng. çev.: Harry Turtledove. University of Pennsylvania Press, Pennsylvania.
- TOLAN, Ö.
2006 Bizans Devleti'nde Ziraat (IX-X. Yüzyıl). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Elazığ.
- TÜFEKÇİ SİVAS, T. ve H.SİVAS
2007 Frig Vadileri. Frigler'den Türk Dönemine Uzanan Kültürel Miras, TMMOB İnşaat Mühendisleri Odası Eskişehir Şubesi, Eskişehir.

- UMAR, B.
1994 Türkiye'deki Tarihsel Adlar. İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- SEVİN, V.
2001 Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I. Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- SOMUNCUOĞLU, S.
2008 Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler, İstanbul.
- SÖZEN, M. (Ed.)
1998 Kapadokya. İstanbul.
- ŞAHİN, S. – M.ÜYÜMEZ
2002 "Kemer kaya Yedikapılar Kaya Yerleşimi ve Yeraltı Yerleşimi Temizlik Çalışması", 12. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, 25-27 Nisan 2001, Ankara, s.263-274.
- VRYONİS, S.
1971 The decline of the Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century. University of California Press, London.
- YÜKSEL, İ.
2002 Şifalı Frigya. Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon.
- WALTER, C.
1982 Art and Ritual of the Byzantine Church. Variorum Publishing, London.
- WHALE, John S
1934 "The Heretics of the Church and Recurring Heresies: Montanus", Expository Times 45: 496-500.
- WHARTON, A., J.
1991 "Rock-cut Churches and Dwellings", The Oxford Dictionary of Byzantium, Vol 3, s.1801.
The Biographical Dictionary of the Society for the Diffusion of Useful Knowledge. Longman, Brown, Green and Longmans, London 1843.

SÖZLÜK

Akritai	Türk dönemi öncesinde doğu sınırını korumak amacıyla themalarda askerlik ile yükümlü tutulan çiftçi-asker sınıftan oluşturulan askeri birimler.
Alınlık	Antik yapıların cephelerinde çatı ile korniş arasında yer alan basık üçgen biçiminde ki duvar.
Altar	Sunak. Üzerinde kurban kesilen ve tanrıya sunu yapılan yüksekçe, genellikle taştan, yuvarlak veya dörtgen şekilde mimari öge.
Apokrif	Hıristiyanlıkta, eski ve yeni ahit dönemlerinde kaleme alınmış, ama tanrısal esinden kaynaklanmadığı yâda kaynağı belirsiz olduğu gerekçesiyle Kitab-ı Mukaddes dışın da tutulan metinler.
Apsis	Bazilika ve kiliselerde orta nefin yarım daire planlı bitim yeri.
Arkad	Yanları açık, üstü kapalı, sütunlar üzerinde taşınan bir örtüden oluşan mekan.
Arkosolium	Üzeri kemerli mezar hücresi.
Arşitrav	Mimaride sütun başlıkları üzerine oturarak sütunları birbirine bağlayan ve örtü sisteminin ağırlığını sütun başlıklarıyla sütunlara ileten yatay taş blok.
Baldaken	Kiliselerde sunak yerini örten tahta, mermer veya madenden yapılmış bölüm.
Bazilika	Birbirlerinden sütun yada ayak dizileriyle ayrılmış, ortada geniş ve yüksek, yanlarda alçak ve dar birbirine paralel neflerden oluşan, uzunlamasına gelişmiş bir mekan düzenine sahip uç kısımda nişi andırır bir apsis bulunan yapı tipi. İlk bazilikalar Roma malı tarafından yapılmıştır. Roma bazilikasının din dışı kamusal işlevleri olurdu. Hıristiyan bazilikaları ise dinsel işlevli bir yapı olarak gelişmiş ve ilk Hıristiyan kiliselerine örnek teşkil etmişlerdir.
Bema	Hıristiyan bazilikalarında kutsal yönü belirleyen (doğu) apsisin önünde yer alan, yalnızca ruhban sınıfının kullanabildiği kutsal mekan.
Eskatoloji	Kelime olarak Yunancada 'son' anlamına gelen 'eskhatos'tan türetilen ve Hıristiyan ilahiyatının asli bir parçası olarak ölüm, kıyamet, cennet ve cehennem gibi kavramları konu alan kısmı.
Fresko	Yaş siva üzerine özel boyalarla yapılmış resim.
Gnostik	Antik Çağ Yunan felsefesini gizemcilik ve Hıristiyanlıkla kaynaştırmaya çalışan dinsel -gizemci düşünörlere verilen ad. M.S. 1. ve 2. yüzyıllarda yaşayan bu düşünörlere gizemsel-dinsel bir felsefe oluşturmuşlardır. Bu felsefe, Antik Çağ Yunan felsefesini ve özellikle Platonculuğu, Pitagorasçılığı, İlk Çağın gizemsel dinlerini, Yahudiliği ve Hıristiyanlığı kaynaştırarak biçimlendirmiştir.
Grafiti	Kuru siva yâda taş yüzey üzerine sivri bir metal aletle kazınarak yapılan çizgisel resim yâda bezeme.
Hale	Resim sanatında Hıristiyanlıkça kutsal sayılan kişilerin başını çevreleyen daire.

Hatıl	Duvara gelen ağırlığı bütün duvara dağıtmak için yatay şekilde aralıklarla konan ağaç yada tuğla kiriş.
Heterodoks	Belirli bir düşünce, ideoloji alanında ana akıma bağlanmayıp, merkezi iktidarın dilini konuşmayan, farklılıklara açılan düşünme ve davranma biçimi.
Hypsistarianizm	4. yüzyılda ortaya çıkan; Hıristiyan, Musevi ve pagan inançlara ait öğelerin birarada görüldüğü inanç sistemi.
İkonaklast	İkon kırıcı. 8. ve 9. yüzyıllarda (726-843) Bizans kiliselerinde her türlü figüratif tasvirin yasaklandığı dönemde kutsal tasvirleri tahrip eden kişilere verilen ad.
İkonastasis	Bema ile Naos'u ayıran ve üzerine ikona asılan bölme duvarı.
İkonografi	Dinsel içerikli sanat yapıtlarında dinsel olay yada kişi ile ilgili tiptleşmiş hatta bir ölçüde standartlaşmış biçim düzenlerini veya kalıplarını inceleyen disiplin. İkonografi; sanat tarihinin, sanat yapıtlarının biçimlerinin karşıtı olarak, konuları ve anlamlarıyla ilgilenen dalı.
İmpost	Abakus kesimi ikinci bir başlık gibi yapılmış sütun başlığı.
Kabartma	Taş, metal, kil, ahşap yada alçı yüzeyi üzerinde, bazı kesimleri oyuk bazı kesimleri ise kabartılı bırakarak betiler oluşturma yöntemi yada bu teknikle işlenmiş eser.
Kasnak	Üzerine kubbe yada tonozun oturduğu çokgen yada daire planlı kaide.
Kathedra	Bema'da yer alan piskoposlara ayrılmış koltuk.
Keşiş	Hıristiyanlıkta inzivaya çekilerek manastırda yaşam süren, bir tarikata bağlı olan ve hiç evlenmemiş din adamlarına verilen ad.
Kiborion	Kiliselere altarın üzerini örten küçük baldakene yada çardağa benzer örtü ögesi.
Kline	Dinlenmek yada yemek yemek için üzerine uzanılan uzun kanepeli mobilya.
Kommenos	İsmi Trakya'daki 'Komne' köyünden almış, 1081-1185 yıllarında Bizans İmparatorluğunu yönetmiş hanedan.
Kybele	Frig panteonunda 'Bereket Tanrıçası'.
Kubbe	Yarım küre biçimindeki mimari örtü ögesi.
Kült	Tapınma.
Lahit	Mermer, taş, ahşap veya pişmiş topraktan yapılan, içine ölünün yerleştirildiği özel sanduka.
Lento	Kapı, pencere gibi açıklıkların veya iki sütun arasının üstünde kalan ve yükü yanlara aktaran yatay taşıyıcı öge.
Levha	Dini veya sivil mimaride mekanları bölmek yada sınırlamak için kullanılan taş veya ahşaptan yapılmış plaka.
Liturji	Bir dinin tapınma biçimlerine ilişkin kuralların tümü.
Manastır	Kesin kurallara bağlı rahip yada rahibelerin dünya ile ilgilerini keserek yaşadıkları yapı topluluğuna ve de bu topluluğun bağlı oldukları kuruma verilen ad.

Martir	Bir amaç veya din uğruna ölen kimse.
Mazgal	Cephelerde içten dışa doğru daralan küçük açıklık.
Mimari plastik	Mimaride çeşitli teknikler kullanılarak bezenmiş, plastik etkiye sahip herbir öge.
Monolit	Büyük tek parca taş.
Naos	Antik Yunan tapınağında kült heykelinin bulunduğu en kutsal bölüm. Latincedeki cella ile aynı anlamı taşır. Hıristiyanlık yapılarında da kutsal olarak kabul edilen ana mekana verilen isim.
Narteks	Bazilikal tipteki Erken Hıristiyan ve Bizans kiliselerinin ana mekanına açılan ve genellikle batıda yer alan giriş bölümü.
Nef	Bazilikalarda ve kiliselerde apsise dik doğrultuda yani doğu batı doğrultusunda yer alan, birbirlerinden sütun veya ayak dizileriyle ayrılmış uzunlamasına yönelik gösteren mekanların her biri.
Niş	Duvarda yer alan küçük ölçüde ve düzgün girinti.
Novatien	325 İznik Konsili'yle Ortodoksluk dışı olarak tanınmış Hıristiyan mezhebi.
Occidental	Batılı milletler ve onlara ait şeyleri ifade eden terim.
Otokton	Yerli halk.
Pagan	Çok tanrılı dinden olan (kimse).
Pantokrator	Her şeyin hakimi olana Tanrı-İsa/Tanrısallaştırılmış İsa figürü.
Panteon	Pagan dinlerde tanrıların topluluğu, tümü.
Parapet	Çatı, köprü, balkon, vb. yapıların çevresinde korkuluk olarak yapılan alçak duvar.
Parekklesion	Kiliselerde küçük yan şapelere verilen ad.
Paye	Örülerek meydana getirilmiş tek taşıyıcı / ayak.
Pax Romana	Roma Barışı. M.S. 1-3. yüzyılda Roma hâkimiyetinin olduğu neredeyse hiç savaş ve kargaşa görülmeden geçen döneme bu ad verilmektedir.
Piskopos	Bir bölgenin din işlerine başkanlık eden, papazlığın en yüksek aşamasında olan din görevlisi.
Plastr	Sanatsal çalışma sonucu oluşturulmuş üç boyutlu biçim.
Polis	Antik Yunan'da hem şehir hem de devlet anlamına gelen sözcük. Çevresinde bir sur bulunan, aşağı kent ve gerisinde akropolis adı verilen yüksek tepeden oluşan site.
Prokonsül	Roma İmparatorluğu'nun atadığı eyalet valilerine verilen ad.
Prokurator	Roma döneminde maliye ile ilgili işlerde görevli memura verilen ad.
Satrap	Pers İmparatorluğunun ele geçirdiği topraklarda kurduğu, satraplık adı verilen eyaletlere atadığı, asayişini sağlaması için genellikle yerel halktan seçilen valiler.
Seki	Zeminden hafifçe yükseltilmiş genişçe set.

Silme	Uzunlamasına, şerit biçiminde devam eden mimari bezeme unsuru.
Strategos	Themaların başındaki askeri vali.
Sütunce	Yüksekliğine göre çapı çok az, ince ve küçük sütun.
Synthronon	Kiliselerde apsis içinde yer alan dini görevlilere ait oturma basamakları.
Şapel	Tek mekandan oluşan küçük kilise yapısı.
Templon	Kiliselerde Bema ile Naos arasındaki ayırım.
Thema	Grekçe 'ordu' anlamına gelen, Erken Bizans döneminde savunma amaçlı olarak geliştirilen yeni askeri düzenlemeye verilen ad.
Therapeutic	Terapi amaçlı, terapiye değin.
Tipoloji	Aynı tür içinde birbiriyle ilişkili olduğu saptanan buluntuların biçimsel özelliklerine göre sınıflandırılması.
Tonoz	Taş ya da tuğladan örülerek oluşturulan örtü elemanı. Biçimine göre beşik, çapraz, haç, aynalı olarak isimlendirilen türleri vardır.
Trapez	Bir ikizkenar yamuk ile yamuğun uzun kenarı ile aynı ölçüde kenarlara sahip bir karenin birleşmesinden oluşan geometrik biçim.
Trapeza	Manastırlardaki ortak yemek salonu.
Üniform	Tek biçimli.
Ünik	Tek, eşi olmayan.
Yiv	Çokgen yada yarım daire kesitli ince oluk.

Anadolu'nun zengin tarihi coğrafyasında önemli yeri olan Frigya (Phrygia) Bölgesi, son yıllarda artan bir ilgiyle izlenmektedir. Yakın zamana kadar kültürel birikimi açısından fazla tanınmayan bölgeye ilginin artmasında kuşkusuz alan çalışmalarıyla ortaya çıkan kültürel mirasın etkisi büyüktür. Bölgenin ilgi çeken en önemli unsurlarından biri, çağlar boyu kesintisiz devam eden farklı uygarlıklara kendi doğal ortamında ev sahipliği yapmasıdır. Bu birikim, bölgenin coğrafi konumuyla da bağlantılıdır. Frigya Bölgesi'nin Anadolu'daki konumuyla önemli bir ulaşım ve ticaret noktası olduğu tarihi bilgilerle belgelenmektedir. Bölgenin tarih öncesi çağlara uzanan jeolojik formasyon içindeki tüf oluşumu, yapısı gereği rüzgar ve sel sularının etkisiyle farklı kaya şekilleriyle ortaya çıkar. Frig döneminde başlayan, kaya kütleleri içine farklı işlevde mekânların oyulması geleneği, Roma ve Bizans dönemlerinde de kesintisiz sürdürülmüştür. Bu yapıyla, Frigya Anadolu'nun kaya oluşumları ve mimarisi bakımından en zengin bölgelerinden biri olarak dikkati çeker.

frigya (phrygia) bölgesinde bizans dönemi kaya mimarisi

B.Yelda Olcay Uçkan ed.